En liten bok om

Torp, torpare och torpinventeringar

En liten bok om torp, torpare och torpinventeringar

En liten bok om

Torp, torpare och torpinventeringar

© Författarna och Sveriges Hembygdsförbund 2015

Redaktion och formgivning: Per Drougge

Sveriges Hembygdsförbund
Box 6167
102 23 STOCKHOLM
Tel. 08 34 55 11
www.hembygd.se

Tryck: Åtta.45 AB 2015
ISBN 978-91-88888-00-7

Innehåll

	Förord	5
TORP	Vad är ett torp? *Josef Rydén*	9
	Torpbebyggelsen *Josef Rydén*	17
	Byggnaderna på torpet *Ivan Svanström*	24
	Torpens namn *Allan Rostvik*	34
TORPARE	Dagsverksskyldigheten *Ivan Svanström*	39
	Torparkontrakten *Ivan Svanström*	47
	Torparfamiljen i helg och söcken *Ivan Svanström*	62
TORPINVENTERING	Gör en torpinventering *Kjell Andersson & Per Clemensson*	79
	Hur märks torpplatserna ut? *Josef Rydén*	115

Förord

I BÖRJAN AV 1990-talet utgav Sveriges Hemygdsförbund handledningen *Torpinventering*, sammanställd av hembygdsforskaren och dåvarande förbundsordföranden Josef Rydén. Denna lilla skrift är sedan länge slutsåld men intresset för torp och annan äldre bebyggelse är lika stort, om inte större, i dag än det var för 25 år sedan.

Samtidigt har förutsättningarna för att genomföra forskning och dokumentation påtagligt förändrats under denna tid. Det är nu 70 år sedan yrkeskategorin torpare försvann och allt färre människor har i dag levande minnen från torparepoken. Intervjuer kommer därför att spela en mindre roll i torpinventeringarna. Å andra sidan har digitalisering av kartor, fotografier och andra dokument underlättat olika slags arkivforskning. Digital teknik gör det också möjligt att publicera text och bild samt ljudupptagningar och filmklipp i elektronisk form och en torpinventering som läggs upp på internet kan lätt nå en publik utanför den egna hembygden.

Det är utgivarnas förhoppning att denna nya studiehandledning speglar dessa förändringar och att boken ska kunna användas både som introduktion till ett fascinerande ämne och som praktisk handledning för dem som vill genomföra torpinventeringar och studiecirklar.

Foto: Per Drougge

En liten bok om torp, torpare och torpinventeringar består av tre delar. Den första, ”Torp”, behandlar själva begreppet torp samt olika aspekter av den svenska torpbebyggelsen. Flera av texterna är hämtade från den tidigare nämnda antologin *Torpinventering*. Del två, ”Torparliv” har en mer etnografisk inriktning och är en lätt redigerad sammanslagning av några kapitel ur Ivan Svanströms (en annan tidigare SHF-ordförande) bok *Torparna* (1975). Den avslutande delen, ”Torpinventeringar” är en nyskriven, praktiskt inriktad handledning av Kjell Andersson och Per Clemensson, författare till flera populära böcker om släkt- och hembygdsforskning

Torp

Vad är ett torp?

Josef Rydén

I DAGLIGT TAL KALLAR vi ofta alla små röda stugor med vita knutar och syrenhäckar omkring för "torp" men den moderna stadsmänniskans dröm om sommaridyllen har inte särskilt mycket att göra med den historiska betydelsen av ordet torp. Många förknippar antagligen torpet med ett litet jordbruk, uppodlat på mark som tidigare varit obrukad. Denna förståelse är inte felaktig men däremot otillräcklig. Det har nämligen funnits flera olika slags torp och begreppet har också ändrat innebörd under historiens gång. För att kunna genomföra en torpinventering är det nödvändigt att känna till något om denna historia och vi måste också förstå skillnaderna mellan olika slags torp och hur begreppet avgränsas mot andra slags landsortsbebyggelse.

Man kan indela torpen i två stora kategorier. Den första omfattar de torp som uppodlats på allmänningar. Detta slags torp förekommer från äldsta tid och in på 1900-talet och var särskilt vanliga i Norrland där de kallas kronotorp. De var inte befriade från skatt och togs därför upp i jordeboken men man skiljer dem från gårdarna eftersom de förra inte var mantalssatta. Uppodlade allmänningar från 1500- och 1600-talen har vanligen blivit mantalssatta men senare nybyggen på kronans mark har bibehållit sin status av skattlagda torp. När ett tidigare torp mantalssatts upphör det per definition att vara ett torp och räknas till gårdskategorin.

Foto: Per Drougge

Den andra kategorin torp, som har en kortare historia, består av nybyggen som anlagts på enskild mark. De första torpen av detta slag kom till på 1600-talet och blev vanliga i södra och mellersta Sverige under 1700- och 1800-talen. Det var till en början adelsmän, senare i regel bönder, som upplät områden på herrgårdarnas respektive byarnas och de enskilda gårdarnas marker mot ersättning i form av dagsverken och/eller pengar. Dessa torp uppläts med nyttjanderätt och var befriade från skatt. Innehavaren fick ofta inneha torpet på livstid. Dagsverkstorp, jordtorp och ibland stattorp är vanliga beteckningar.

Till den senare kategorin hörde också börde- och undantagstorpen. De förra uppstod vid arvskiften då man i stället för att dela ett hemman mellan arvingarna lät ett eller flera barn få ett torp på fastigheten på sin arvslott. Undantagstorpen tillkom då en jordägare sålde sin gård (ofta till en son eller måg). Från försäljningen kunde man då undanta ett stycke jord till torp för säljarens

Undantagsstuga
Bandarbo, Bälinge socken (1983)
Foto: Ulrich Lange
Upplandsmuseet

räkning. Där uppfördes vanligen ett mindre bostadshus där den gamle bonden och hans hustru bodde livet ut.

Ett annat slags torp som skiljde sig från dagsverkstorpen är förpantningstorpet som uppstod som en följd av torparens strävan att erhålla säkrare besittningsgrund. Förpantningstorpen innehades alltid på bestämd tid (vanligtvis 49 år). Villkoren för återlösning var emellertid så besvärliga och kostsamma för jordägaren att upplåtelsen i praktiken gällde för all framtid. Vid tillträdet erlade torparen en relativt hög pantsumma men den årliga ersättningen, i form av dagsverken och/eller pengar, var å andra sidan låg. Om jordägaren efter förpantningstidens utgång ville återta torpet var han tvungen att återbetala pantsumman med ränta samt ibland ersättning för gjorda förbättringar och nyodlingar. Den sammanlagda summan blev ofta så hög att jordägaren avstod från att lösa in torpet. Härigenom fick torparen säkrare besittningsvillkor medan jordägaren från början erhöll ett större kontant belopp.

Petrus Svenungsson utanför sin undantagsstuga i Hjärtum (1909)
Foto: Okänd
Vänersborgs museum

Torpstuga och familj i tre generationer vid Nässjön, Valbo Ryr (ca 1910)
Foto: Selma Sahlberg
Bohusläns museum

En tredje grupp som måste nämnas är knekt-, ryttar- och båtsmanstorpen (i fortsättningen kommer vi att använda det gemensamma begreppet soldattorp för detta slags bebyggelse). Dessa torp tillkom vid indelningsverkets ordnande i slutet av 1600-talet och utgjorde boställen för infanteriets, kavalleriets och flottans manskap. Torpen tillhandahölls av bönderna i roten och soldaten, ryttaren eller båtsmannen nyttjade det så länge han var i rotens tjänst. Han hade inga skyldigheter i form av dagsverken men rotebönderna var skyldiga att bistå torparen med till exempel lön, dragare och kompensation för mark som inte var bördig.

Det har alltså funnits flera olika slags torp och som vi sett har den formella skillnaden mellan torp och gårdar att göra med mantalssättning snarare än byggnadsstil eller jordbrukets storlek. Gränsen mellan torp och backstugor, det senare en bebyggelsekategori med verkligt låg status, är däremot ganska flytande.

Nedan:
Lotta och August Bjuv framför soldattorpet i Åkerby, Funbo socken, Uppland (utan år)
Foto: Johan Lundin
Upplandsmuseet

Nästa sida:
"Soldattorpet har synats"
Backamo, Grinneröd (utan år)
Foto: Okänd
Bohusläns museum

Ordet backstuga kommer av att det rör sig om en bostad som helt saknade odlingsbar jord eller bara hade ett obetydligt stycke mark runt stugan. (Jämför uttrycket "på bar backe".) Till skillnad från torpen gav alltså backstugan ingen avkastning åt innehavaren och detta slags bostäder var avsedda för lös arbetskraft, beroende av lönearbete hos olika jordbrukare för sin försörjning. I backstugorna bodde också många av de verkligt fattiga, till exempel änkor och åldringar som var beroende av andras välvilja eller socknens fattigvård för sitt uppehälle, så kallade backstugusittare. Det var dock inte enbart de allra fattigaste som bodde i backstugor. Dessa kunde också vara bostäder åt skomakare, smeder, tegelslagare, mjölnare och andra, icke-jordbrukande arbetare och hantverkare.

I 1800-talets husförhörs- och mantalslängder betecknas torp med T och backstuga med B. I brist på annan beteckning noterades ibland också de första husen i 1860- och 1870-talens spirande industri- och stationssamhällen som backstugor. De fungerade

Nedan:
Äldre kvinna vid backstuga
Klevshult, Småland (ca 1900)
Foto: A. Steijertz
Nordiska museet

Nästa sida:
Maria Berndtsdotter med barn
Kriakasen backstuga, Övre Bräcke (1912)
Foto: Olof Jonsson
Vänersborgs museum

ofta som bostäder åt handlare och arbetare inom industrin och järnvägen.

Enskilda byggnader har ofta hört till båda kategorierna. En backstuga kunde vara början till ett torp men det hände också att den odlade jorden som hört till ett torp lades till huvudgården medan torparen bodde kvar i sin bostad som då förvandlats till backstuga.

Kvinna och hennes dotter framför fallfärdig backstuga
Enskede, Stockholm (1906).
Foto: Ivar Nilsson
Nordiska museet

Torpbebyggelsen

Josef Rydén

Torpbebyggelsen nådde sin kulmen vid 1800-talets mitt. Då fanns det omkring 100 000 torp i Sverige och ungefär en halv miljon människor, det vill säga en sjundedel av landets befolkning, bodde i torpen. Om man därtill lägger ett par hundra tusen invånare i backstugorna, omfattar ”de grå stugornas folk” en femtedel av människorna i riket. Tjänstefolk och vad som brukar kallas inhysesklassen räknade tillsammans mer än en halv miljon och den rena bondeklassen 1.4 miljoner. 1800-talets bonde-Sverige var sålunda inte bara ett land av bönder; minst var tredje person på landsbygden tillhörde jordproletariatet och många levde i jordbrukets marginaler.

Att anlägga torp hade från äldsta tid varit en metod för nyodling. I takt med att befolkningen växte sökte sig människor ny mark för sin försörjning och bebyggelsen bredde ut sig. De många ortnamn som slutar på *-torp* (eller därav bildade *-arp* och *-rup*) bär vittnesbörd om den medeltida odlings- och bebyggelseexpansionen. Av nybyggena blev med tiden ofta gårdar och byar, socknar och samhällen.

Under 1500-talet började statsmakten intressera sig för torpen. Motivet var förstås att torparna kunde bidra till kronans skatteunderlag och det propagerades rentav för anläggandet av torp på allmänningar och i utmarker. Torparna beviljades ett antal friår

MAHLAREN
Drottningholm
Lofwön
Sochn
Stockholm
Söder malm
Eker
Öhn
Ekerö kyrk
Wällinge kyrka
Wärby
Brännekyrka
Sickla öhn
Orminge Landet
Boo
Hudding
Botkyrckia
Huddinge
Sochn
Ensta
Ensta wyk
Tyresiö
Kumbla
Öster Tallie
Sochn
SWARTLÖSA HÄRAD
Sochn
SOCHN
Tyrsiö
Öster Hanninge
Grödinge
GRÖDINGE
SOCHN
Eketorp
SOTHOL
Wäster Hanninge
Skagg Fierden
Sochn
Sochn
Ekeby
Gal
Öhn
Fituna
Sorunda
HÄRAD
Häringe
Härß Fierden
Biörnholmen
Fierden
Sorunda
Ösmo

innan torpen skattlades för att senare ofta bli mantalssatta och därmed förvandlas till gårdar.

Under 1600-talet blev statens syn på torpanläggning mer restriktiv. Bergsbruket hade blivit ett nytt skötebarn för de styrande som nu hade siktet på goda exportvaror som kunde göra Sverige till ett rikt land. Ett effektivt bergsbruk krävde ved och kol och skogarna måste därför skyddas. Oron för skogsbrist skapade ett motstånd mot att allmänningar togs i anspråk för nyodling och torpanläggning och enligt 1600-talets skogsordningar fick inga torp anläggas på allmänning utan en noggrann undersökning i förväg. De torp som redan fanns skulle antingen skattläggas eller rivas.

Än hårdare gick man fram mot backstugorna. 1734 års skogsordning, som innehöll de strängaste bestämmelserna av detta slag, fastslog att de backstugor som uppförts på allmänningar genast skulle rivas.

När bönderna mot slutet av 1700-talet fick fri disposition av allmänningarna ökade också friheten att nyodla och anlägga torp. Sydsverige fick inte särskilt många nya allmänningstorp men i Norrland skapades de många kronotorpen, bland annat i samband med att stora skogsområden delades upp mellan enskilda gårdsägare och kronan.

Med tiden blev den vanligaste formen av torp det som anlades på enskild mark som uppläts mot nyttjanderätt och som, till skillnad från anläggningstorpen, förblev befriat från skatt. Anläggandet av detta slags torp gjorde det möjligt för gårdsägare att utöka sin odlade mark samtidigt som det möjliggjorde försörjningen för en växande befolkning.

De första torpen av detta slag skapades på adelns sätesgårdar under 1600-talet. De senare var befriade från skatt och samma villkor kom att gälla för torpen. Säterierna var dessutom undantagna från utskrivning av soldater och säteritorparna slapp därmed bli utkommenderade i stormaktstidens många krig. Detta var inte bara en fördel för torparna själva; godsägaren blev på detta sätt försäkrad tillgången på arbetskraft också i krigstid.

Mot torpanläggning på bondejord fanns däremot länge en rad hinder. Nya torp innebar en förbättring av hemmanet som gjorde att gården tvingades betala högre skatt och även torpen själva beskattades. Dessa hinder försvann först när bondeståndet blev en stark politisk kraft. Ett riksdagsbeslut 1734 befriade torp på

Föregående sida:
Charta öfwer Söderthörn uthi Södermanland
Senare delen av 1600-talet
Lantmäteristyrelsens arkiv

bondejord från skatt och öppnade för de torp och nybyggen som översvämmade den svenska landsbygden under 1800-talet.

Beslutet var inledningen till en period då myndigheterna visade växande intresse för jordbruksnäringens förbättring. Några år senare inleddes storskiftet vilket också bidrog till att underlätta torpbildningen. 1770 upphävdes böndernas vetorätt avseende anläggning av torp på byns samfällda eller oskiftade mark och när Gustav III genom Förenings- och säkerhetsakten av 1789 givit bönderna full ägande- och dispositionsrätt till sin jord kunde expansionen av torpbebyggelsen fortgå rätt ostört.

Backstugorna var 1700-talets motsvarighet till våra pensionärsbostäder – om man bortser från den enorma skillnaden i standard. Här bodde ofta medellösa änkor och löst folk, vilket bidrog till att detta slags bebyggelse hade lägsta tänkbara status, socialt och moraliskt. I allmänhet betraktades backstugorna som ett otyg, både ute i socknarna och från rikssynpunkt. Ändå

Backstuga vid Linnabacken, Bälstorp (ca.1900)
Kvinnan på bilden var 82 år och hade bott i stugan sedan hon vid 22 års ålder gift sig.
Foto: Okänd
Nordiska museet

fick bönderna 1762 rätt att uppföra backstugor på sina ägor, på villkoret att det gällde bostäder åt gifta personer eller sådana som väntades ingå äktenskap. Motståndet var starkt mot backstugor för åldringar och fattigfolk, inte minst bland sockenmenigheten som ville undvika försörjningsplikt och dyrbar fattigvård.

Backstugubebyggelsen växte likväl och under 1800-talet blev den en nödvändighet för att ta hand om överbefolkningen. Eftersom en stor del av backstugornas invånare utgjorde fri arbetskraft kunde lantbruket också dra nytta av dem som säsongsarbetare. Med industrialismens genombrott blev senare backstugufolket en resurs av betydelse.

Torpbebyggelsen kulminerade alltså vid 1800-talets mitt, först i slätt- och senare i skogsbygderna. Ett par årtionden senare nådde backstugorna sitt högsta antal. Vilka var då orsakerna till att torpbebyggelsen började gå tillbaka? Det laga skiftet, som inleddes 1827 och genomfördes med stor intensitet vid 1800-talets mitt, medförde

Torpare, Lilla Edet, Bohuslän (1912)
Foto: Olof Jonsson
Vänersborgs museum

att byarna fick en ny struktur. Torpen lades ofta ihop med den enskilda gården (särskilt i de fall då den tillhörande marken låg i nära anslutning till gårdens övriga odlade mark), vilket gjorde torparen överflödig. I andra fall innebar skiftet att torp mantalssattes och därmed förvandlades till gårdar.

Massemigrationen (som minskade befolkningstrycket) och industrialismens genombrott (som gav människor nya möjligheter till försörjning) är dock de viktigaste orsakerna till att antalet torp och backstugor minskade snabbt under 1800-talets senare del. Backstugusittarna var inte bundna till jordbruket och deras hem övergavs när de flyttade till staden – eller till socknens ålderdomshem.

Vid mitten av 1940-talet, strax innan statsystements avskaffande, försvann det juridiska begreppet torp och samtidigt yrkeskategorin torpare. Nya lagar och avtal gjorde slut på den form av tjänstepliktig beroendeställning som blivit en tryckande börda för lantbruksproletariatet. Många av de torpare som fanns kvar vid denna tid hade dock redan övergått till att betala sina arrenden med reda pengar i stället för dagsverken och lagstiftningen anpassades, som så ofta, snarare efter verkligheten än tvärtom. Av torpen blev det små arrendeenheter och torparen blev arrendator.

Efterkrigstidens rationalisering av jordbruket gjorde snart de gamla torpen olönsamma. De små torpstugorna, som var de sista av landsbygdens hus att rödmålas, blev i stället fritidshus för en växande stadsbefolkning. Sommartorpens tid var inne.

Nästa sida:
Tvärreds sista torpare, f.d. prästgårdsarrendatorn Ernst Johansson med familj, framför torpet Mossen under Gärsbo.
Foto: Okänd
Vänersborgs museum

Byggnaderna på torpet

Ivan Svanström

I samband med definitionen av torpbegreppet har tidigare berörts skillnaden mellan torp och backstugor. När torpen en gång odlades upp så kunde det mycket väl förekomma att den första byggnaden på torpet närmast var att likna vid en backstuga. Det hände ibland att någon stark och försigkommen yngling som gick i giftastankar fick jordägarens tillstånd att bilda ett nytt torp på någon lämplig plats i skogen, vid en glänta, på ängen mot en insjö eller vid en åkerkant högt belägen på en vret som det visat sig ofruktsamt för gården att bruka. Då ägnade han ofta all sin fritid åt att hacka upp den första lilla åkerplätten eller gräva de första nödvändiga dikena. I vissa fall skedde detta med bistånd från gården, i andra helt på egen hand. Under den tiden behövdes ett enkelt skydd för den korta tid som han unnade sig att sova. Då kunde det vara praktiskt att resa upp en enkel ”snedluta” mot en bergvägg eller att timra en liten stuga, plant eller mot en sluttning. Som framgår av ordet ”backstuga” gick någon del in i backen, vilket gav ett gott skydd mot kylan. Ordet har också kommit att användas om små, timrade hus som ligger helt ovanför marken, har en grund och är friliggande.

Om den första torpstugan således i några fall var en backstuga, så ersattes den så fort som möjligt av en ordentligt timrad stuga, just på torpargrund och gärna högt belägen. Ibland lades stugan

direkt på berget, på hälleberget. Den vanligaste typen var en form av vindfång eller ”farstu” som trängdes med ett kök och en ofta mycket stor spismur om ungefär ⅓ av stugans hela volym. Resten utgjordes just av ”stuga”. Vinden kunde sommartid användas till sommarsovplats i den mån detta inte ordnades i loftboden. Ibland inreddes också en ”kammare” på vinden. Det fanns stor variation bland torpstugorna: från de större som kunde mäta sig med enklare bondstugor till små eländiga hus av typen backstugor.

Inredningen var ofta enkel men utvändigt kunde torpen ibland vara en smula påkostade. De låga, jordnära och harmoniskt utformade husen hade sköna och oftast riktiga proportioner. (För dagens sommartorpare är det viktigt att inte förstöra dessa med tillbyggnader.) Den stora, öppna härden var en naturlig samlingspunkt för hela familjen och den gav både värme och ljus under den kalla, mörka årstiden. I början av torparepoken var det vanligt med jordgolv men senare lade man i allmänhet in trägolv. Om

Vid Blankebo, Forsby, hade på hösten 1880 en ny torpstuga blivit uppförd men den var ännu inte helt färdig när den nyfödde sonen, Carl Svanström, den 17 januari 1881 gjorde sitt inträde i stugan. Trägolvet var inte inlagt och i januari blev vintern bister. Föräldrarna hyste allvarlig oro att den lille gossen skulle frysa ihjäl men han klarade sig.

Carl Olson med hustru och barn framför sitt torp under Melltorp gård, Hova socken, Västergötland (ca 1905)
Foto: Gustav Hörlin
Nordiska museet

vi håller oss till 1800-talets torpstugor – det är förmodligen mest dessa som finns kvar – så fanns det i regel också glasfönster insatta i stugan.

Fähuset fick naturligtvis anpassas efter torpets storlek och antalet djur. Också denna byggnad var uppförd av liggtimmer och hade i allmänhet små fönstergluggar som släppte in ett sparsamt ljus. Ofta var ladan sammanbyggd med fähuset och många gånger var också den timrad. Det förekom naturligtvis också, särskilt från slutet av 1800-talet, att ladan uppfördes av sågade bräder. Fähusets golv kunde vara av jord eller sten men det var också vanligt med trägolv. I båsen för kor och oxar stod djuren vända mot väggen, på vilken en foderkrubba var påspikad. Ibland blev det nödvändigt att ordna med kalvkättar i "gödselgången" och hönsen och fåren skulle också ha sina burar och boxar.

Om det var möjligt placerade man gärna lagårn i en sluttning. Då anbringades med fördel gödselluckan liten och låg vid golvet

Fähus och bostadshus, Rörby, S, Bälinge Socken
Foto: Ulrich Lange (1983)
Upplandsmuseet

där gödselrännan slutade. På det sättet kunde dyngan lätt och bekvämt slängas ut. Vid Forsby förekom det i torparkontrakten en paragraf som stadgade att ”torpare böte två karldagsverken för varje timmer som dyngkasten stiger på lagårdsväggen”. Det gällde således att i god tid varje år köra ut dyngan, annars blev det böter – självklart i natura.

Ladan, eller kanske riktigare logens, viktigaste ändamål var tröskningen. I väntan på den skulle den otröskade grödan lagras in. Det var ett noggrant arbete. Varje nek måste läggas för sig och åt rätt håll till riktiga ”floder”. Denna lagring skedde i ”loglat”. Vid tröskningen, som utfördes på ”loggolvet”, togs nekarna ner igen och tröskades med slaga. Efter slagtröskningen skakades halmen noga med hjälp av trätjugor och säden låg då kvar på loggolvet tillsammans med agnar och boss. För att skilja agnarna från vetet måste man sedan ”ressla” och ”sålla”. Ett ressel var ett ganska grovt såll som tog bort det grövsta bosset och sållet gjorde sedan finrensningen.

Nedan:
Slagtröskning
Foto: Okänd
Vänersborgs museum

Nästa upplag:
Arbetslag vid slagtröskning
Villsberga, Biskopskulla socken
Foto: Paul Sandberg
Upplandsmuseet

En annan metod var ”kastningen”. Då hade man loggolvet rensopat efter en kant och kastade de blandade agnarna och säden med en kastskopa. Därvid stannade de lätta agnarna närmast skopan medan den tyngsta säden hamnade längst bort. Under senare hälften av 1800-talet skaffade man sig på de flesta torp de allt vanligare ”kastmaskinerna”. Dessa skilde på ett effektivt och enkelt sätt skräpet från den prima varan.

Dragtröskverken och senare körtröskverken, de så kallade vandringarna, avlöste slagorna men den snabba tekniska utvecklingen av det svenska jordbruket satte fart först när torparepoken var slut.

Från logen får vi vandra vidare till övriga hus som kunde finnas på torpet. En bod, loftbod, visthusbod eller motsvarande hörde i allmänhet till byggnaderna på torpet. Den användes dels till förvaring av fläskbaljan och mjöllåren, dels för handredskap. Boden var bra för att ställa undan vävstol och spinnrock när dessa ej

Nedan:
Flyttning av tröskverk (1910)
Uppland
Foto: John Alinder
Upplandsmuseet

Nästa sida:
Visthusbod, Mangskog
Jösse härad, Värmland (1919)
Foto: Nils Keyland
Nordiska museet

användes. Om det var en loftbod fanns här dessutom ofta sommarsovplatser. Utanför boden brukade slipstenen vara placerad och på väggen ovanför hängde lien eller liarna. Skäror, i den mån sådana fortfarande användes, upptagarkrokar och andra skörderedskap fanns för det mesta på bodväggen. Däremot var man mån om att placera räfsorna inomhus, så att skaften inte skulle ”spetsa upp sig” av sol och regn. Det var mycket att tänka på i ett torp.

Under en lucka i köksgolvet fanns ofta en källare för frostfri förvaring av potatis och rotsaker. På större torp skaffade man en ”pärakällare”, med eller utan överbyggnad. Ett särskilt fårhus kunde

Potatiskällaren på Stämmen, Kville socken (1921)
Foto: Johan Johansson
Bohusläns museum

förekomma någon enstaka gång, liksom ett svinhus åt sommargrisen.

För linberedningen, som praktiserades på de flesta torpställen, behövdes bland annat en linbasta med eldstad. Ordet ”basta” har ofta förväxlats med ”bastu” men det var inte med tanke på varmbad som dessa byggnader uppfördes, åtminstone inte i södra Sverige. Förutom vid linberedningen nyttjades bastan till att röka fläsk och möjligen vid byk. Det senare förekom sannolikt inte så ofta i de fattiga torpen men fanns det lintillverkning så blev det vävar gjorda och sedan måste både dukar och lakan tvättas.

Linberedning
Nössemark,
Dalsland (1921)
Foto: Okänd
Vänersborgs museum

Torpens namn

Allan Rostvik

När jag nyligen talade om ortnamn i Skogs-Tibbles hembygdsförening kom diskussionen att till stor del handla om gamla torpnamn. Denna namngrupp är på flera sätt tacksam att studera. Dels är torpen namngivna efter olika principer, dels har deras namn hanterats olika sedan torpen friköpts eller på annat sätt ändrat status.

Ett torp eller så kallat jordtorp anlades på en större gårds utmark och innehavaren fick nyodla och bruka en jordbit mot skyldighet att göra ett visst antal dagsverken på gården. Systemet med torp levde från 1600-talet fram till slutet av 1800-talet med sin mest expansiva period under 1700- och början av 1800-talet.

Torparen var hänvisad till odlingsbar mark som inte låg i anslutning till gårdens samlade odlingsmark. Det var naturligt att torpen fick namn av någon företeelse i terrängen som var en förutsättning för torpanläggningen. Det kunde vara en gammal äng, en odlingsbar mosse, ett bäckdrag eller en sjöstrand. I Skogs-Tibble finns i 1760 års jordebok torpnamn som *Sandgropen, Gansbäck, Stockmossen, Skogsvreten* och *Ramsjön.* Andra exempel på terrängbetecknande namn är *Knottret* i Skogs-Tibble och *Skvalet* i Rasbokil. I jordeboken 1760 nämns också *Skomakartorp* och *Gubbtorp*, som anger brukare samt *Holmbrotorp* och *Inglatorp* med flera, som anger ägargårdar.

Torpen med terrängbeskrivande namn får antas vara namngivna av brukarna själva eller deras grannar och kolleger. Grannar har väl också givit namn av typen *Skomakartorpet.*

En annan typ av torpnamn, som dock inte tycks vara så vanlig omkring Uppsala, är uppkallelsenamn efter kända, vanligen utländska, orter. Sådana namn är uppenbarligen givna av markägaren. I södra Östergötland fanns i början av 1800-talet en godsägare som inte gillade Napoleon. På hans gårdar finns än i dag torp med namn som *Dennewitz, Grossbeeren, Katzbach, Wartenburg* och *Waterloo*, alla uppkallade efter platser där Napoleons arméer led nederlag. Det hör i sådana fall till saken att namnbrukarna, som mer eller mindre tvingades att använda namnen, försvenskade uttalet till *Dännvik, Grosspen, Kattback, Vattnbarj* och *Vattnlo*.

I början av 1900-talet, delvis under inverkan av egnahemsrörelsen, gavs många torpare tillfälle att friköpa sina torp. Många av de på detta sätt nyblivna hemmansägarna kände ett behov av att markera sin och sin gårds nya status med ett nytt namn. För att nämna några exempel från Skogs-Tibble blev *Skommartorp* (1760 års *Skomakartorp*) till *Annelund, Gubbtorpet* blev *Stenberga, Tjuvängen* blev *Lorensberg, Igelängen* blev *Ulriksdal, Stormossen* blev *Eriksberg* och *Knottret* blev *Johannesberg.* Mönstren för denna nya namngivning hämtades från herrgårds- och slottsnamn med ägarens eller någon av hans familjemedlemmars namn i förleden och med efterled som *-lund, -berg(a), -dal,* och så vidare – en namntyp som blev modern redan vid godsbildningarna på 1600-talet.

I Skogs-Tibble fanns det säkert en Anna i Annelund, troligen en Ulrik i Uriksdal och en Lorens i Lorensberg. I de två sista exemplen kan ju också Ulriksdal norr om Stockholm och Lorensberg i Göteborg ha spelat in vid namngivningen. I så fall har det varit fråga om så kallad betingad uppkallelse.

Det kan förresten diskuteras om det verkligen är fråga om ett namnbyte i dessa exempel. Det berättas i Skogs-Tibble att den nyblivne ägaren till Johannesberg byggde ett nytt bostadshus. Han fick besök av en granne som var nyfiken på ”det nya Knottret”. Då pekade hemmansägaren på resterna av den gamla torpstugan och sa: ”Knottret ligger där!” För honom var inte *Johannesberg* ett nytt namn på Knottret, utan ett helt nytt ställe, hans ägandes gård. Och så kan man ju också se på saken.

En annan fråga som är värd att studera är vilken genomslagskraft ett sådant namnbyte får. Ägaren till Johannesberg använde

säkert aldrig något annat namn, men det räcker ju inte i längden. För att leva vidare måste namnet också accepteras av omgivningen. När jag upptecknade i Skogs-Tibble 1962 kallades Ulriksdal fortfarande ofta *Igelängen* och det gamla *Svältan* användes fortfarande omväxlande med *Nytorp.* Kartans *Lorensberg* uppgavs vara helt obrukligt och stället kallades enbart *Tjuvängen*. Nu, i mars 1989, uppgav äldre personer att de aldrig använt något annat namn än *Lorensberg.*

Man kan fråga sig vem som använder enbart det ena namnet i sådana fall, och vem som använder båda, och i så fall i vilka situationer man använder det ena eller det andra och vad det är som avgör valet av namn i en viss talsituation. Det finns tydligen en viss social skiktning i namnbruket, något som jag tydligt kunde konstatera i Rasbokil 1965. En pensionär, tidigare aktiv kommunalman och god kännare av sin hemsocken, upplyste om att det enda namn han hört på en gård i sitt landskap var *Eriksberg.* En kvinna i samma generation, som bodde ett par kilometer därifrån, blev utomordentligt förvånad när hon fick klart för sig att Skvalet numera hette *Eriksberg* – det hade hon aldrig hört förr!

De gamla torpnamnen är fina illustrationer till vår ekonomiska och sociala historia och till olika modeströmningar i namnskicket. De är väl värda att undersöka närmare.

Torpare

Dagsverksskyldigheten

Ivan Svanström

Foto: Per Drougge

DAGSVERKSSKYLDIGHETEN VAR FÖR torparna ett sätt att i natura betala arrende för att de fick bruka jorden och bo på torpet. För herrgårdarna var fullgörandet av torparnas dagsverksskyldighet dels ett sätt att få arbete utfört utan kontantbetalning, dels en möjlighet att efter "budning" få extrahjälp vid arbetstoppar. Vid sådana tillfällen fick herrgårdarna även kvinns- och hjälpdagsverken. Dessa extradagsverken kunde utkrävas också då de i avtalen fastlagda dagsverkena utförts men då mot kontant ersättning.

Eftersom herrgårdens arbetstoppar naturligt nog sammanföll med den tid då det var som mest att göra på torpen kan man förstå att det ibland uppstod stark spänning i samband med extradagsverken. Godsherren stödde sig på kontraktets bestämmelser om "budning" och för torparfamiljen var det en svår frestelse att komma i åtnjutande av den kontanta betalningen för "överdagsverkena". Men å andra sidan måste hövallar och slåtterängar skördas och allt annat arbete utföras vid samma tid på såväl herrgården som torpet. Vanligtvis fick dagsverkena på gården företräde och torparens arbetstid utsträcktes till de timmar som egentligen var avsedda för nattsömn.

Att vägra att infinna sig till kontraktsenliga eller budade dagsverken medförde olika former av straff, vanligen i form av "straff-

dagsverken" till det dubbla antalet eller i form av kontant betalning. För torparen måste det senare ha framstått som det mest avskräckande. Om det berott på att hos en annan torpare beordrad "budning" inte förmedlats till den det gällde och denne därför ej vetat om budningen så blev det den felande torparen som fick göra straffdagsverkena i stället. Straffdagsverken kunde utdömas för litet av varje. Torparkontrakten innehåller många olika möjligheter och dessutom kunde de utdömas av kitsliga godsägare eller dennes "ombud".

Vi ska först bena upp begreppet "dagsverke". Som framgår av ordet är det måttet för att i gårdens arbete verka en hel dag. Det fanns flera slags dagsverken som kompletterade varandra i det omfattande arbetet på gården. Mest betydelsefulla ansågs, naturligt nog, "karldagsverkena". Karlarna var starka och kunde göra störst insats i de arbeten som krävde rena kroppskrafter. Som ersättning, naturabetalning, för torpet, var det av stor betydelse att dagsverkskarlarna verkligen kunde göra riktiga dagsverken. Torparen godkändes på "landbostämman" och om han inte skötte sig, kunde han tvingas att avflytta från torpet.

På större torp förekom det att en torpdräng anställdes av torparen för att kunna fullgöra dagsverksskyldigheten men då måste han först godkännas. Detta skulle, enligt kontrakten, ske av "husbonden eller dess ombud". Man kan förstå att endast kraftiga och villiga drängar godkändes. Samma sak gällde självfallet i den mån torparens vuxna söner trädde in för att fullgöra dagsverksskyldigheten. När arrendet betalades med naturamynt gällde att det var god valuta som erhölls.

"Qvinnsdagsverken", som det står i gamla kontrakt, var begränsade till ett visst antal per år medan karldagsverkena utgjordes av ett visst antal i veckan, året runt. Kvinnorna togs i regel ut som räfserskor under slåttern, upptagare under skörden och slutligen vid potatisplockningen. Sedan kunde det bli fråga om budning av kvinnsdagsverken till slakt, byk, yste och annat som enligt tidens bedömning var kvinnfolksgöromål. Det blev således möjligt för torparmor och hennes vuxna flickor (i den mån de kunde och fick stanna hemma) att ägna sig åt torpets skötsel. När männen utförde sina dagsverken fick de förstås också utföra tunga karlgöromål.

Ordet "hjondagsverken" kunde avse drängars fullgörande av den ordinarie dagsverksskyldigheten men det användes också för dagsverken utförda av "hjon" som på grund av ett eller annat lyte

Föregående uppslag:
Slätter vid Fjäls glasbruk samt gästgiveri, Timrå (1892)
Foto: Okänd
Sundsvalls museum

Nästa sida:
Slakt. Två kvinnor sköljer fårtarmar (1910)
Foto: Nils Keyland
Nordiska museet

inte var ”fullgoda dagsverkare”. Drastiskt uttryckt handlade det alltså om dagsverken av sämre kvalitet. Hjondagsverken förekommer emellanåt i torparkontrakten men oftare i dagsverksliggarna för kontantbetalda arbetare. Beteckningen tycks användas på olika sätt beroende på sammanhanget och från bygd till bygd.

”Hjälpdagsverken” var sådana som utfördes av ”hjälpare”, småpojkar från sex till sju år och uppåt, som ännu inte godkänts för karldagsverken, vilket kunde ske vid varierande ålder beroende på kroppskrafter och utveckling i övrigt. Det finns många berättelser om den föga avundsvärda uppgiften att vara hjälpare. Dessa småpojkar hade att hävda sig inbördes men de behövde också tåla ”skoj” från de äldre dagsverkarna. Pojkarna lurades att gå till rättaren, eller rentav bokhållarna inne på kontoret, med en beställning på ”ögonmåttet” eller ”rompdraget” och de fick göra smutsigt och besvärligt arbete åt sina äldre kamrater. Om det inte gick tillräckligt fort blev det förstås stryk och många tårar har genom

Höstskörd på Gustafsberg, Uddevalla (1891)
Foto: Per Gustav Bergin
Bohusläns museum

tiderna fällts av hjälpare. Den hårdhänta behandlingen var förmodligen de äldre dagsverkarnas sätt att ge igen för vad de själva utsatts för och så fortsatte det, generation för generation.

Arbetstiderna för dagsverkarna varierade: dels för olika slags dagsverken, dels självfallet under olika tider av året. Såväl hjondagsverken som kvinns- och hjälpdagsverken kunde börja senare på dagen än karldagsverkena. Denna åtgärd var dels praktisk – det hände ofta att mjölkerskor gjorde kvinnsdagsverken och då måste morgonmjölkningen ske först – och dels, får vi hoppas, mänsklig.

Det var naturligtvis hårt för hjälparna att traska iväg redan på efternatten för att vara framme i tid till "ottdagsverken", det vill säga sådana dagsverken som började i "ottan", vilket i allmänhet innebar klockan fyra på morgonen. Klockan halv åtta anges i några kontrakt som tidpunkt för hjondagsverkenas start och även hjälparna och kvinnorna kunde få börja arbetet lite senare. På sommaren, det vill säga från 1 april till 1 oktober, tillämpades i mitten av 1800-talet

Arbetslag i slåtter (1924)
Foto: Axel Fredriksson
Nordiska museet

början klockan fyra på morgonen och slut klockan nio på kvällen. Torparna hade därtill att gå den långa vägen till och från herrgården vilket i många fall kunde ta en halvtimme. Omkring år 1900 gällde för sommarbruk tiderna mellan sex på morgonen och åtta på kvällen och 20 år senare från sju till sju.

I sanningens intresse ska här anges att de tidiga sommardagsverkena likväl innefattade två rätt långa raster, möjligen tre ibland. Först blev det rast mellan klockan sju och åtta, sedan mellan tolv och två, kanske också slutligen mellan sex och sju. Om inte annat måste dragarna vila och framförallt äta. Detsamma gällde självfallet ”folket”, som dagsverkarna kallades.

Betalningen för lejda dagsverken och överdagsverken ger också mycket intressanta tidsbilder. I mitten av 1800-talet betalades vid Ruda gård överdagsverken med 33 öre på sommaren och 25 öre på vintern när det var fråga om karldagsverken och i motsvarande grad mindre för kvinnsdagsverken och hjälpdagsverken. Omkring år 1875 ersattes på Steningaryd i Småland mansdagsverken med 75 öre och kvinnsdagsverken med 25 öre. Priset 25 öre gällde även dagsverken i potatisplockningen enligt samma torparkontrakt, på sin tid infört i *Jordbrukarnas Föreningsblad*.

Vid sekelskiftet hade lönen för ett dagsverke i allmänhet stigit till över en krona men i kontrakten förekommer det att ”överdagsverken betalas med samma pris som gårdens övriga arbetare”. Omkring år 1925 låg normalpriset för ett dagsverke på fyra kronor.

Dagsverken skulle av torparen ”utföras på egen kost och med egna verktyg”. I fråga om kördagsverken också med ”egna dragare och med egen drög, harv eller årder”, som det står i ett kontrakt.

Det finns många berättelser om dagsverkarnas matsäck. Den bestod oftast av välling och sill. Otaliga hjälpare har med gråten i halsen sprungit på torpar stigar med näverkonten eller något matsäcksskrin dinglande på ryggen för att hinna i tid tills vällingklockan ringde och det var dags att sätta igång dagens arbete.

Torparkontrakten

Ivan Svanström

Pojkar och flickor växte upp, blev stora och starka och giftasvuxna. De enda utkomstmöjligheter som stod till buds var de som jorden kunde ge. Att komma över ett torp räknades som en stor tur för ett nygift par ur dåtidens arbetarklass. Herrgårdarna utnyttjade möjligheten att låta unga och livslustiga människor odla upp nya dagsverkstorp på godsens utmarker. Backstugor växte under samma tid som svampar ur marken.

Sedan torpen väl var uppodlade avlöste familjerna varandra. Oftast fick en av sönerna överta torpet men det hände också att en statare tröttnade på trötorna i statkåkarna och blev sin egen ute på ett torp. Vi får inte glömma bort att man på den tiden betraktade förvärvet av ett torp som ett steg uppåt från ”backstuge- och inhysesklasserna”.

Torpen kunde variera från små och dåliga till stora och för sina brukare bäriga arrendendegårdar. Oftast odlade duktiga torpare upp ett stycke ny åker varje år men fick då också räkna med att göra flera årliga dagsverken.

Förhållandena mellan torparen å ena sidan och herrgården eller godsherren å den andra reglerades med skrivna kontrakt. Åtminstone blev detta regel under 1800-talet. Under senare hälften av detta århundrade förekom allmänt tryckta formulär med möjlighet att på tomma rader skriva in antalet dagsverken av olika

slag, mängden av naturaprodukter, priset för överdagsverken och så vidare. Det var bekvämt med sådana formulär och man slapp skriva ut de allmänna fraserna om torparens skyldigheter.

Vid de årliga samlingar som kallades landsbostämmor granskades kontrakten och gicks igenom. I boken *Från dagsverkstorp och backstugor* av Gustaf Carlsson, Ankarsrum, talas det om "årsräkningen" som var förlagd till 14 mars. Detta datum var av hävd "laga fardag" för alla former av jordbruksarrenden. Men att döma av tidpunkterna 1 november, 1 december och 11 december som återfinns i många kontrakt, skulle genomgången med torparna på andra herrgårdar ske före jul. Förmodligen kan man anta att det förekom varierande tider för denna årsräkning. Däremot är det troligt att ungefär samma ärenden behandlades vid dessa tillfällen. Det gällde att i "motböckerna" summera plus och minus för var torpare för sig.

Torparkontrakten spelade under mycket lång tid den största roll för att reglera förhållandena mellan torpet och herrgården. Kontrakten återspeglar också de betydande förändringar i villkor och synsätt som skedde med tiden och för att ge läsaren möjlighet att bilda sig en egen uppfattning om dessa återges nedan några typiska exempel.

Det äldsta kontrakt jag tagit del av är daterat 4 december 1812 mellan den dåvarande ägaren till Trästad i Blackstad, S M Rudin, och blivande torparen Sven Nilsson (SNS). Det inleds med följande ord:

> Torparen Sven Nilsson, nu boende i Nybygget, lämnas fortsatt rätt på Trästad ägor å anvisat ställe ovanför sjön Varpan [?] anlägga och uppodla ett torp under följande villkor.
>
> 1. På detta nybygge. som får namnet Sventorp, och varpå Sven redan uppsatt en mig tillhörig stuga, lämnas honom fem följande år räknat ifrån nästkommande midfasta och till lika tid år 1818, och åligger honom göra vägar med inhägnad och odling samt under dessa år minst uppodla tre tunnland åker samt nödig äng på anvisat ställe.

Sedan fortsätter kontraktet i ytterligare fem punkter. Av dessa framgår bland annat att efter fem år åligger det torparen att i dagsverken utföra årligen vad hemmanet då kan vara värt. Virke för husbygge skulle gårdsägaren släppa till, men allt arbete skulle torparen själv utföra. Säkerligen blev det fem arbetsamma år på det nya torpet för Sven Nilsson och hans maka.

Nästa sida:
Kontrakt mellan S M Rudin och Sven Nilsson
Landsarkivet i Vadstena
Foto: Per Drougge

S. 50:
Kontrakt mellan E M Rudin och Sven Nilsson
Landsarkivet i Vadstena
Foto: Per Drougge

Contract.

Undertecknad Sven Nilsson nu brande i Nybygget lemnas frihet
at på Trustad ägor å anwist ställe ofvanfor Djön Wargen an-
lägga och upodla ett Torp under följande wilkor: nämligen
Att detta nybygge som får namnet Svenstorp och hwarest
Sven redan upsatt ~~[illegible]~~ mig tillhörig Dtuga lemnas honom Gem-
frihets år räknat ifrån nästkommande midfasta och till
lika tid år 1818, och åligger honom göra bergen med in-
hägnad och odling nästa wåra samt under dessa år minst
upodla Ekt Tunnelland åker, samt nödig äng på anwiste
ställen.

1o Efter dessa 5 års förlopp kommer Sven Nilsson att till mig eller
min rätts innehafware utgöra årligen för detta hemman
hvad det då i dagswärken kan wara wärdt, och försäkrens
honom (at wid beskattningen all billighet skall äga rum)
[illegible]

3o Under Arbetiden kommer Sven Nilsson att förse hemmanet
med nödig och förswärlig abyggnad samt hägn och stängsel,
och hwilka i godt stand skall aflemnas. Och har han
at af mig ärhålla till hjelp wid hus byggnaden sådana gam-
la hus jag kan aflåta, hwilka jag utager mig till Svens-
torp transportera utan ärsättning. För öfrigt har han
till byggnad och reparationer at af mig ärhålla utsyning
på gårdens skog.

4o Inga hag tillåtes Sven Nilsson att upföra eller af de nu ber-
fintoliga lata upwaxa, utan bör hemmanets ägor eller
de jag derti anslår fredas med laggilde Gårdesgårdar.

5o Vid förlust af detta Contract tillgodonjutande förbjudes Sven
Nilsson att olofligen inslappa kreatur i gårdens beteshagar
[illegible] ägor, Gjödselens läggande inti huswäggarna,
[illegible] af det wirka

[illegible] till hemmanets byggnad
[illegible] aftagande till [illegible]
[illegible] jag honom till lösbrott [illegible]
[illegible] Sven Nilsson [illegible]
[illegible] ärnas [illegible]
[illegible] ängel ende ställe i
[illegible] Nilsson att mig förrätta [illegible]

[illegible] 1812

[illegible] M. Rudin

[illegible] och förbinder mig

[illegible] Nils Son S. N. S.

[illegible] wittnen

[illegible] Jonas ask i. A.

27/2 1839

Contract

Nybygget på Fraslade ägor, som Torparen Anders
n' lidtig innehaft i 26. år tid äger han ytterligare inne
at tjände förmyade vilkor, nemligen:

katt, räknadt från den 14. nästkommande Martii utgör
Anderson årligen till Gården Två mansdagsverken i hvarje
mt ifrån den 1ste Maj till den 1ste October skalde i hvarje
å förfarliga hjelpdagsverken, utom under Hö- och Säde-
n, som räkna till ungefär 7. veckor tid de det åligger
göra så många Mans- och hjelpdagsverken, utan beräk
i fordras, allt på hans egen kostnad. Lätt spinna årli
verker 1 Klafter efter föreskrift eller prof. Levererar
kappar magna Enebar 6. Kannor de Lägon, 2. Kannor
kar, samt 2. Kannor dito Hallon. – Går med prosten till
Kallberg eller Grönhult krog i tour med de öfrige
torpare en gång hvarje fredje veka, samt fritthållen
om gå på Ekesthallen alven i tour med de öfrige Tor-
Hallen vid Gården Ett par trädskadda Kjälkar med
nt Ett trähety älder utan bile, väl och torfvarligt gjorde
orpets Byggnad, hål och stapple, hvilken sednare bor be
rdegård samt erforderliga Grindar och Lek, blifver
nderstod, vid sitt en gång skende aftrade, anvarig. –
ed Torpet åligger Anders Andersson årligen att odla till
del Sunnuland samt derutom förbättra gamla åkern
befintelig, tour bortradjande –
d i Gården ägor får genom Anders Andersons eller
förmälande aftadkomma; Gödselns lagande intill
Näfvertäg, dofliga Skogsverkan samt Granbarks
förbjuds; likaså förbjuds att hålla Getter eller hafva
oringade då marken är ofruten – om häremot
alfvarlamt anvar enligt allmänna Lagen. –
rken på val Mans- och hjelpdagsverken åligger Anders
ed anfordran utgöra emot En kappe Rag för de förra
nge för de sednare per dag –

Anders Andersson årligen fre allondeldy Tunna Rag
för de delar af Gårdens Skogsmark som Kallen
mt i Ofter om Torpet med Klafver av trang till den
nu nu finns uppförd emellan denne trakt och Ledathal
ter der Abons på Ledathalls anvar skyldighet afver
idtagen, skall Anders Andersson hälla sorgfällig vård
bilis averkan, efter på stråd, trädplanter, busskar el
inter han för denne vård, Jordägarens andel af de
Tunna deverkarens ädommas. – Brister Anders Ander
nna vård, eller enledning förekommer att han är i
ing med averkare, kittvalkes sådant efter mitt godt
All sort Tredjoning förbjuds strangeligen utan mitt fo
thänd: –
ellad uppsagning och aftrade förhålly för ofrigt efter Lag och
Om icke redan 8te stycken Apple och Päronträd ere
ed Torpet åligger Anders Andersson sådant fullgröna
an härefter samt dem i friskt tillstånd ofvenom na
Plommon och Körsbärs träd vid en gång skende a
terlemna på stället. –

Härof äro 2ne like lydande Exemplar författade hvarof
hvardera –

Fraslad den 27. Februari 1839

S. M. Rudin

Härmed förklarar jag mig nöjd och förbinder mig till eb
efterlefnad –

Anders Andersson
A. A. S.

Vårsvarande allmänna

G. Ekendahl

Dan. Joh. Wedstedt

CONTRACT

Torpet Nybygget på Trästads ägor, som torparen Anders Andersson hittills innehaft i 26 års tid, äger han ytterligare innehafva mot följande förnyade villkor, neml:

1° I torpskatt, räknadt från den 14. Nästkommande Martii utgör Anders Andersson årligen till Gårdens Två mansdagsvärken i hvarje vecka, samt ifrån den 1ste Maij till den 1ste October likaledes i hvarje vecka Två försvarliga hjelpdagsverken, utom under Hö- och Sädesbärgningen, som räknas ill ungefär 7. Veckors tid då det åligger honom utgåra så många Mans- och hjelpdagsverken, utan beräkning, som fordras, allt på hans egen kost. Låter spinna årligen 8 marker Blånor efter föreskrift eller prof. Lefvererar årligen 6. kappar mogna Enebär, 6. kannor do Lingon, 2. kannor dito Blåbär samt 2. kannor dito Hallon. – Går med posten till eller från Källsberg eller Grönhult Krog i tour med de öfrige Trästad Torpare en gång hvarje Tredje vecka, samt fortställer Ordres, som på Rusthållen äfven i tour med de öfrige Torparne. Håller vid Gården Ett par träskodda kjälkar med drägt, samt Ett tvåbets ålder (årder) utan bill, väl och försvarligt gjorda

2° För att Torpets Byggnad, häfd och stängsel, hvilken sednare bör bestå af Gärdesgård samt erfoderliga Grindar och Led, blifver Anders Andersen, vid sitt en gång skeende afträde, ansvarig. –

3° Ny åker vid Torpet åligger Anders Andersson årligen att odla till Ett åttondels Tunneland samt desutom förbättra gamla åkern genom deri befintelig Stens bortröjdande.

4° Ingen ofred i Gårdens ägor får genom Anders Anderssons eller des folks förvållande åstadkommas; Gödselns läggande intill husväggarne, Näfvertägt, oloflig skogspåverkan samt Granbarks aftagande förbjudes; likaså förbjudes att hålla Getter eller hafva sina Svin oringade då marken är ofrusen – om härmed brytes sker alfvarsamt ansvar enligt allmänna Lagen.

5° Öfverdagsverken så väl som Mans. Som hjelpdagsverken åligger Anders Andersson vid anfordran utgöra emot En kappe Råg för de förra och half kappe för de sednare per dag.

6° Såsom så kallad hjelpsäd för dagsverkena under Bergningstiden erhåller Anders Andersson årligen Tre Åttondels Tunna Råg.

7° Öfver de delar af Gårdens Skogsmark, som kallas Qvarnhags Mohn, samt i Vester om Torpet mot Klefva ägosträng till den stängsel, som nu finnes uppförd emellan denne Trakt och Wallhalls Mohn, eller der Åboens på Wallhalls ansvars skylldighet öfver skogsmarken vidtager skall Anders Andersson hålla noga vård att ingen oloflig åverkan sker på Träd, Trädplantor, Buskar eller rötter, och njuter han för denne vård Jordägarens andel af de Böter, som kunna Åverkaren ådömmas. – Brister Anders Andersson uti denna vård, eller anledning förekommer att han är i underhandling med åverkare, bestraffes sådant efter mit godtfinnande. –

8° All sort Svedjening förbjudes strängeligen utan mitt serskilta tillstånd. –

9° Med uppsägning och afträde förhålles för öfrigt efter Lag och ortens sed.

10° Om icke redan 8ta stycken Äpple och Päronträd äro planterade vid Torpet åligger Anders Andersson sådant fullgöra inom 2nne år härefter samt dem i friskt tillstånd äfvensom nu befintlige Plommon och Kjörsbärs Träd vid en gång skeende afträde efterlemna på stället. –

Häraf äro 2ne lika lydande Exemplar författade hwaraf wi taga Ett hvardera. –
Trästad den 27. Februari 1839

E. M. Rudin

Härmed förklarar jag mig nöjd och förbinder mig till obrottslig efterlefnad –

Anders Andersson

A A S
Närwarande vittnen
O.J. Sundstedt *Sam. Joh. Widstedt*

Kontraktet på föregående sida är också från Trästad i Blackstad socken, upprättat mellan E M Rudin och torparen Anders Andersson samt daterat den 27 februari 1839. Kontraktet är verkligen värt ett ingående studium. Lägg märke till att Anders Anderson åtar sig att nyodla ett åttondels tunnland årligen på torpet. Dessutom förbinder han sig att bryta sten och därmed förbättra den gamla åkern.

Vidare föreskrivs att om inte redan åtta äppel- och päronträd är planterade på torpet skall så ske inom två år. Det står även skrivet om plommon och körsbär. Efter vad jag förstår återspeglar detta gårdsherrens önskan att torparen själv skall se om sitt hus så att han har tillgång till frukt och bär på torpet.

När det gäller att hålla efter sådana som gör åverkan på skogen, så lockar E M Rudin något med moroten, vilket är ganska ovanligt i torpkontrakten. Om torparen är duktig övervakare utlovas han andel i jordägarens av åverkaren avtvingade böter, men om han kanske rentav är i maskopi med åverkaren, då blir det andra bullar av. Vad kunde det vara för "åverkan"? Ja, ved var en eftertraktad vara, olovlig lövtäkt var ett annat "brott" och så naturligtvis jakt, som var helt förbehållen jordägaren. Kanske såg man lite mera mellan fingrarna när det gällde fisket.

Herman Tillberg på Storebro använde tryckta formulär under slutet av 1800-talet. Här återges ett exempel från 1876 där torparen Anders John Andersson ej själv kunde skriva sitt namn på kontraktet för torpet Ufekärr. I stället står där M H P P, vilket utläses "med handen på papperet".

Tänk bara på vad detta sista innebar. Jag ser framför mig en torpare, märkt av många års arbete med odlingsspett och lunnkälkar, med skopa och spade, hur han lägger sin hand på papperet. Handen är knotig och förvärkt med stela, spretande fingrar och självsprickor. Det är en arbetshand bland många andra. Det är en namnlös torpare i en stor och anonym skara, men det är en man som försörjer sig och sin familj med ärligt arbete och inte ligger någon till last. Jag tror att han var en hedersman.

Det tryckta formuläret innehåller följande tre huvudrubriker: "Ordinarie utskylder årligen", "Allmänna Onera" och "Vidare bestämmes". Dessa fördelas sedan på ett antal punkter. De årliga utskyldena gäller först antalet dagsverken i varje vecka, året runt, uppdelade på karldagsverken, hjälpdagsverken och hjondagsverken. I andra fall kontrakteras enbart antalet dagsverken per år. Vid

Årsräkningen är en betydelsefull tilldragelse för det stora godsets underlydande. Till den går mången torpare och bonde med fruktan och bävan. Den dagen få alla stå ansikte mot ansikte med den mäktige, stränge brukspatronen. Fel och brister dragas fram i ljuset. Räkenskaperna genomgås. Har någon gjort sig skyldig till grovt slarv eller andra förseelser blir det ofta kroppslig aga. Daggen hänger på väggen. Pinobänken står nere vid dörren och brukspatronen har kropp och krafter att själv sköta avbassningen …

När Jan i Miltorpet på kvällen efter den betydelsefulla årsräkningen hunnit spisa och komma till ro tar han fram den tummade och nötta motboken. Torparens pekfinger följer långsamt och trögt de olika raderna, hans tankar syssla länge med siffrornas kolumner. Jan är ingen bokligt skolad man, men han känner varje anteckningens innebörd i detta mödornas och nödens dokument. För honom betyder varje ord, varje siffra, svett och bekymmer. Varje sida är ett långt, tungt arbetsår och hela boken omspänner en tid av snart två generationers mannagärning …

Motböckernas debet- och kreditsidor nedräknas. Ibland är det ett litet saldo på den begynta kreditsidan, men det händer också att många underlydande börjar det nya året med en skuld till jordägaren. I sådana fall är inte den berörda personens ekonomiska ställning god. Det är fattigdom och bekymmer i hemmet. Brukspatronen har offret helt i sitt våld. Har den skuldsatte utsikter att återbetala något av sin gäld får nåd gå före rätt, men det händer också att det blir flyttningsorder till nästa fjortonde mars. En slarvig och illa sedd gäldenär kan bli bortkörd från godset medan hans få ägodelar tages i mät av jordägaren …

Den mäktige brukspatronen visste nyttja sina underlydandes flitiga händer till egen vinning medan torparens vinst därav som synes blev ringa eller ingen. I stället måste han på annat sätt förtjäna några slantar. Vad torpet gav i utbyte för hans arbete och odlarflit förslog inte. Det fordrades pengar till mat och kläder… Drängen och hjälpehjonet skulle ha lön.

Torparens största inkomstpost i motboken var vad han kunnat förtjäna genom kolning och kolkörning. Det var ett tungt och drygt arbete. Veden skulle huggas, föras fram till kolbotten samt "resas in". Så skulle milan kolas, därefter "rivas", och slutligen skulle den ur milan utvunna kolen köras till bruket eller hyttan. För allt detta arbete betalades torparen på 1830-talet med 1 riksdaler lästen …

Förutom de många pålagor och förpliktelser, som likt tyngande bojor band torparen och hans gelikar vid jordägaren och hans godtyckliga behandling, vittnar motboken om att brukspatronen bedrev affärer med sina underlydande.

Kontrakt.

Af Torparen i Ufvekärr under Sjundeqvist

betingar jag mig nedanskrifne rättigheter, att utgöras när och hwar husbonden eller deß ombud befaller, neml.

Ordinarie utskylder årligen.

Karldagswerken 156 (52 Femtiotvå dagswerken ersöras med

Qwinsdagswerken 16 femtiotvå 50 öre pr dagsj.

Lemnar 2 famnar wed, 60 hot stäfwer ~~200~~ st. hammarkil, 1 st. korgfat, ____ st. hammarskaft, ____ tjog löf, 7 k:nor aska, 7 k:nor enebär, 2 k:nor lingon 1 k:nor smultron, 7 k:nor hallon, 1 k:nor blåbär eller ersättes kannan med 1 krona 2 st. qwastar 2 st. wispar ____ skälp. blånor spinnes i wackert garn. ____ kappeland oblas eller godtgöres med ____ kaplandet.

Allmänna Onera.

Torpet emottages sådant det befinnes, men hålles och lemnas i fullgodt skick utan ersättning.
Utskylder och brandstod erlägges. af Torparen
Tilldelat wägstycke underhålles. utan betalning
Biträder med ök och körkarl wid gödselkörning mot ersättning af ____ Rdr ____ öre pr dag.
Öfwerdagswerken a 75 öre för karl och 25 öre för qwinna utgöres.
Bud och bref fortskassas utan uppehåll.

Widare bestämmes:

Tillträdet räknas från den 14 Mars 1877. Åboen får ej till dagswerke anwända andra arbetare eller dragare än de som husbonden godkänner, och försummar han att efter budning, eller på sina bestämda dagswerksdagar fullgöra dagswerke, plikte för hwarje gång 2 Rdr.

Skogsåwerkan, jagt och swedjande förbjudes.
Hö, halm, löf, gödsel eller wed får ej säljas eller bortföras.
Inhyses eller waufrejdat folk får ej intagas.
Åboen får ej hafwa gewär eller hundar.

ett sådant fall kan man anta att dagsverkena tas ut huvudsakligen under sommarhalvåret och efter budning. En sådan bestämmelse var säkert mer betungande för torparen än en jämn fördelning över året. Kvinndagsverkena brukar regelmässigt anges till ett visst antal per år. Det förekommer också att kvinnornas dagsverken är angivna till vissa arbetsuppgifter: potatisupptagning, linryckning, byk och så vidare. Bestämmelser om ett angivet antal årliga kördagsverken är vanligast när det gäller jordbruk som kombinerats med brukshantering.

Efter dagsverkena kommer så de olika naturaprodukterna som skulle lämnas. Med inskrivet antal eller angiven mängd föreskrives: famnar ved, hot staver (par stängselvirke), styck hammarkil, styck torgfat, styck hammarskaft, tjog löv, kannor aska, kannor enebär, kannor lingon, kannor smultron, kannor hallon och kannor blåbär. (Bären kunde ersättas med kontanta pengar.) Sedan följer stycken kvastar och vispar samt antal ”skålpund blånor (en linprodukt) som ”spinnes i wackert garn”.

I kontrakten kunde det också förekomma leveranser av mjölk och andra produkter. I ett kontrakt står det till exempel: ”Till ett yste om sommaren skall torparen bidraga med 2 kannor söt och oskummad mjölk när därom tillsäges.”

Skogsbären skulle väl rensade avlämnas till gården i föreskrivna kvantiteter. Att plocka dessa bär fick barnen hjälpa till med. Säkert har många flitiga barnahänder därigenom bidragit till familjens uppehälle år efter år. Naturligtvis var det torparmor som ansvarade för att bären blev plockade, rensade och framburna till herrgårn.

Björkaska som lämnas årligen ingår i många torparkontrakt. Askan skulle användas till byken på gården men var dessutom ett utmärkt jordförbättringsmedel.

Budgång till andra torpare och i fråga om förrättningar de olika herrgårdarna emellan var också ett kontraktsbundet åtagande. Om budgången försummads fick torparen dels göra ett straffdagsverke och dels svara för all den skada som kunde uppstå eftersom budet inte blivit förmedlat. För soldattorpens vidkommande förelåg skyldighet att förmedla order om tjänstgöring från knekttorp till knekttorp enligt en i förväg bestämd turordning. Fram till 1870-talet förekom så kallade fjärabrev, brådskande kallelser som var försedda med en fjäder. Också reguljär postgång kunde ingå i kontrakten.

Den mäktige mannen sålde sill och salt till bönder, torpare och smeder. Av patron kunde torparen få köpa havre och korn till vårsådden. När födan tröt i de fattiga hemmen, då var sista utvägen att gå till ”nådi” brukspatron och anhålla om att få låna eller ”borga” några kappor råg eller potatis. Där fanns dessutom kalk, grytor, pannor, järn, vagnsaxlar och plogbillar, ja t.o.m. klocklod att kommersa sig till. Om vårarna såldes spädgrisar till jordbrukarna. När det blev sjukdom i hemmet skaffades medicin åt den sjuke, och då döden härjade tillhandahölls spik och bräder till likkistan.

Men allt antecknades i motboken. Det blev dryga skulder för torparen att betala. Särskilt den salta sillen, vilken i betydande utsträckning ingick i torparfolkets diet, bildade en stor utgiftspost. Mången gång var nog detta affärssystem ur bekvämlighetssynpunkt bra. Vägen till staden var lång. Kommunikationerna voro Jans egna oxar, och det skulle ha åsamkat torparen både tid och kostnader om han varit tvungen att göra alla sina inköp hos hökaren. Vid flera tillfällen saknades också pengar, varför det varit omöjligt för honom att handla kontant. Nu fick han, när nöden var stor, låna eller köpa på kredit av husbonden. Denne räknade sig sedan sina fordringar till godo av de medel torparen kunde tjäna för kolning och andra arbeten. För brukspatronen var detta affär och han torde ha tjänat en icke föraktlig slant på denna verksamhet.

Ur Gustaf Carlsson (1931: 16 ff) *Från dagsverkstorp och backstugor.* Vetlanda: Svenska allmogeförlaget.

Vissa åtaganden i samband med gårdens skötsel kunde genom kontrakten åläggas torparna. Det var till exempel vanligt att dessa skulle bistå med dragare och folk till gödselutkörningen. Likaså förekom det att viss areal lin eller annan gröda skulle skördas av torparen och att skörda ängshö för gårdens räkning var ett ofta förekommande åtagande, liksom frakt-, kyrk- och ibland gästgivareskjutsar. Att hugga och leverera skogsprodukter som ved eller timmer föreskrevs i många kontrakt.

Bland torparens många åtaganden förekom också underhåll av utfartsvägarna från torpet och gården och i vissa fall också av landsvägen. (Här ska man komma ihåg att ansvaret för landsvägarnas skötsel ända fram till 1920-talet låg på gårdarna som var och en hade sin vägsträcka att se till.)

Torparen kunde också åläggas att göra ett visst antal pass som nattvakt på gården. Han hade då till uppgift att vaka över gårdens tillstånd och frid under nattens timmar, se till att ingen tjuvnad bedrevs, att inte djuren kom lösa eller till skada, att inte elden kom lös eller annan skada uppstod. Dessutom skulle han väcka pigor och drängar till deras arbete i ottan. Vintertid brukade han vara försedd med en lykta av den vanliga typen med fyra glas och en ljusstump inuti samt med en bjällra för väckningen. Han skulle också ropa ut tiden, vilket var särskilt viktigt på morgnarna, så att ingen försov sig. Nattvakten höll också ett öga på vad ungdomen kunde ha för fuffens för sig.

Man kan hitta många intressanta detaljer i torpkontrakten. I ett fall föreskrivs till exempel att om halmtaken skulle uppforas, det vill säga användas som foder, måste tillstånd inhämtas från ägaren. Förvisso ett rimligt krav, men det visar också att man räknade med att en nödsituation kunde kräva att man lade halmtaken på foderbordet.

I vissa kontrakt fanns också särskilda regler om tjärbränning. Först skulle veden avsynas, sedan fick man nådigt tillstånd att sätta igång med bränningen och slutligen skulle anmälan ske till gårdskontoret varefter en tredjedel tillföll gården.

Torpets gödselstack fick inte läggas mot ladugårdsväggen. Det ansågs förmodligen att väggen då skulle ruttna. Dessutom var det ett bevis på slarv i torpets skötsel om man underlät att årligen och i god tid köra ut gödseln. Därför var det föreskrivet att torparen fick böta ett karldagsverke för varje timmer som berördes av gödsel.

Här måste berättas en liten historia från Viktor Andersson i Trostad, Lofta socken, som tjänat som dräng på en herrgård:

När ja tjänte på herrgårn, så bodde vi tri stycken dränge på é drängstuve, som låg ovanpå vagnskjulet. Där på gålen hade de nattvakt som gick runt hele nättera. Å fram på måran skulle han ju väcke oss också förstås. De va en tråki gubbe iblann. Han va torpere från ett torp långt oppe i skogen. Den där gubben tyckte vi inte om. Han va etter oss ungdomer allti! Å la sej i allting, som han inte hade me å göre! Så hände de en lördaskväll, att vi hade lite fest på drängstuga. Vi fick hem lite brännvin från Gamleby å de drack vi förstås. Å så hade vi pigera oppe också, förstås, så de vart sent på natta kan ni begripe. Rätt va de va, så fick vi si nattvakten kommer borte på stallbacken å vi försto att han va på väg och skulle väcke oss. Så vi fick brått å släckte ljuset å så sto vi å vänte pån. När han kom fram å ställde sej å bjällre å vifte me lykta, så va vi beredde. Å så skrek han si ramse: "För eld å brand bevare Gud bå gård å land. Klocka ä tri slagen …" skulle han säje kan jag tro … men si då sa han nått annat i stället … "Klocka ä piss … fy helsike slagen …" För si vi hade tömt potta övern förstår ni.

Torparen ansågs vidare skyldig att se till att åverkan på skog eller annat brott inte förövades på den del av gården som han kunde anses övervaka. Underlät torparen att anmäla upptäckt brott, exempelvis vitesförelagd åverkan, blev han medskyldig till brottet och förfallen till samma plikt som förbrytaren.

Torparkontrakten rymde ofta föreskrifter om att endast ogift folk fick anställas av torparen. Dessutom skulle dessa vara av en god vandel. Och framför allt skulle de ”godkännas” av ägaren eller dennes ombud. Ja, torparen fick inte ens ”hysa” eller mottaga några ”inhyseshjon eller andra lösa personer”. Det var stränga bestämmelser, som sannerligen visade att torparens frihet var tämligen begränsad. Man kan se torparkontrakten som ett uttryck för andan i den gamla tjänstehjonsstadgan. Ett exempel är den slutparagraf som berörde besittningsskyddet. Om torpare skötte sig väl åtnjöt han ”laga fardag”, men om han inte gjorde det …

Slutligen åligger det torparen och dess folk att visa trohet, redlighet, tjenstaktighet och hövlighet emot mig och de mina och skulle torparen i ett eller annat fall bryta mot detta kontrakt skall han torpet utan uppsägning och fardag genast avflytta.
(Storebro Bruk, Vimmerby, 1876)

Torparen får i sin tjenst ej antaga annat än ogift folk, som skall af jordegaren eller dess ombud godkennas för att få utgöra dagsverksskyldigheterna.… Skulle torparens egna kreatur inkomma på gårdens egor, pliktar han för hvarje gång sådant händer ett karldagsverke för hwarje djur, utom ersättning för den skada som djuret kunnat föröfva.
(Ruda Herrgård, 1868)

"Vid gödselstaden. Johan Johanssons hem"
Åbrott, Bohuslän (1920)
Foto: Johan Johansson
Bohusläns museum

Nästa kontrakt gäller torpet Räfmålen i Högsby socken, upprättat 1876 och med tillträde den 14 mars 1877. Räfmålen låg alldeles vid sockengränsen mot Långemåla och Fliseryds socknar. Hundra år senare är det dåvarande torpet centrum i det lilla industrisamhället Ruda, beläget vid den urgamla kungsvägen Linköping–Kalmar. Sannolikt kunde inte torparen Johan Carlsson, som kom flyttande från Sjötorp under Fogelfors, ana denna framtida utveckling. Kontraktet är det vid den här tiden vanliga ifyllningsformuläret med vissa absnitt lämnade tomma. På en del ställen har betydelsefulla tillägg gjorts, till exempel att ”jagt och fiske förbjudes”. Den fiskrika Emån passerade genom Ruda gårds ägor och man kan möjligen ana att det var denna stora å det gällde.

Regelmässigt har man strukit över ordet ”pliktar” och skrivit dit ”ersätter”. Bakom denna förändring anar man vissa kommande omvärderingar i förhållandet mellan godsherren och torparen. Eller också kan det vara så att ”Fröken”, det vill säga Cecilia af Harmens,

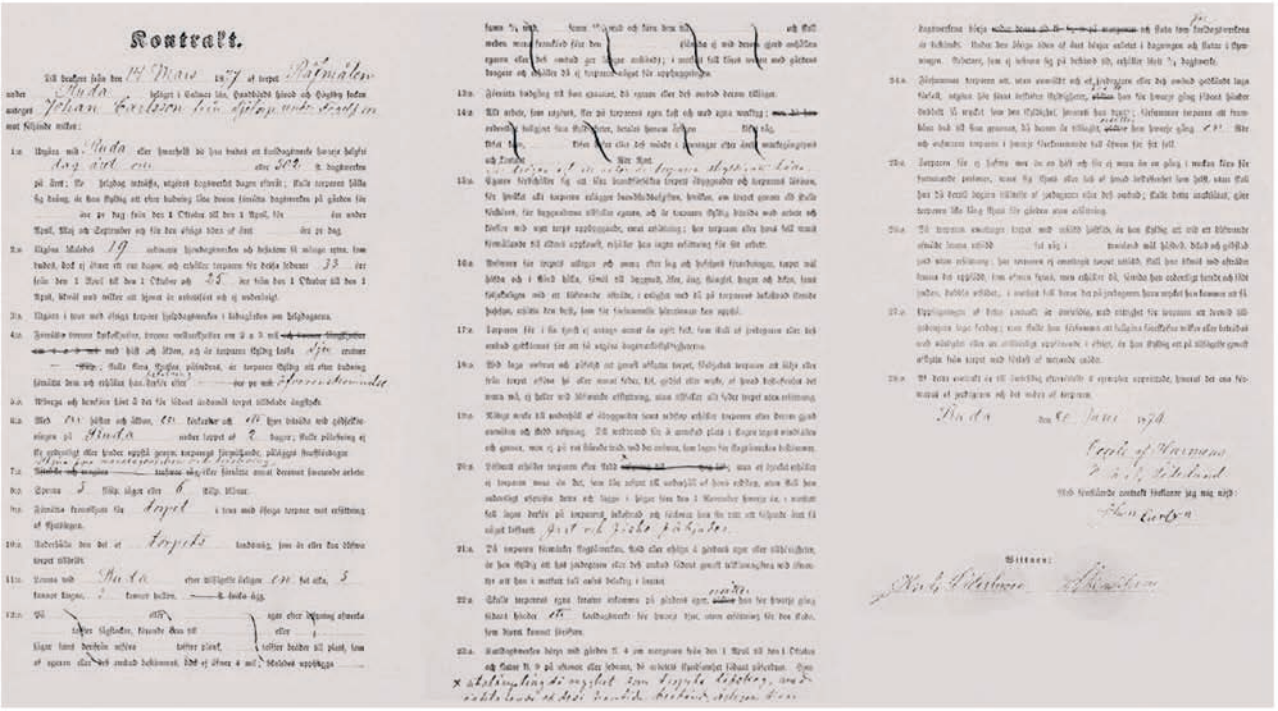

Kontrakt mellan Cecilia af Harmens och Johan Karlsson.
Foto: Okänd

tyckte att ordet ”plikta” var väl starkt. I stället för det tryckta ”Avtröska och rengöra… trafwar råg” står det: ”Utgöra fyra mansdagsverken vid tröskningen…” Här kan man ana slagtröskningens definitiva upphörande på herrgården medan bruket levde kvar ännu en tid på torpen. Körvandringarnas tid hade brutit in på herrgårdarna men ändå kom körtröskverken ganska snart att ersättas av stora cylindertröskverk drivna av vedeldade ångmaskiner, så kallade lokomobiler. På grund av brandfaran måste dessa lokomobiler ställas upp långt från logen. Kraftöverföringen skedde med en stålvajer från lokomobilen till en i närheten av tröskverket uppställd ”transmission” varifrån vanliga remmar förde över kraften till tröskverket.

Leverans av ”friska ägg” har strukits, likaså huggning av sågstockar och ved för gårdens räkning. Däremot har det tillskrivits att torparen vid arbete på gården ska vara skyldig att hålla två ”drögar” och ett årder. Beträffande hjondagsverken är den märkliga förändringen gjord att dessa dagsverken, som enligt det tryckta formuläret kan börja klockan halv åtta om morgonen, nu sägs börja och sluta som för karldagsverken. Och dessa börjar även enligt detta kontrakt klockan fyra på morgonen och slutar klockan nio om aftonen eller senare ”då arbetets skyndsamhet sådant påfordrar”. Det är här fråga om tiden från 1 april till 1 oktober.

Det sista torparkontraktet är från 1910 och är det senaste som författaren haft tillgång till. Även detta kontrakt kommer från Ruda gård och det gäller torpet Bråten i Högsby socken. Här har man övergivit det tryckta formuläret men flera av punkterna är uppenbarligen avskrifter. Beträffande dagsverkstidens längd har den förändringen inträtt att dagsverkena sommartid börjar klockan sju och slutar klockan sju på kvällen. Detta gäller sommarhalvåret, vilket emellertid nu har utsträckts från 1 oktober till 1 november. Under vinterhalvåret börjar arbetet klockan halv åtta och slutar ”vid skummet”.

Som en allmän reflektion kan man påstå att torparkontraktet av 1910 allt mer börjar överensstämma med ett vanligt arrendekontrakt med den skillnaden att man fortfarande håller kvar principen för naturaersättning.

KONTRAKT

Till brukare från den 14 mars 1910 af torpet Bråten beläget i Högsby skn vid Hambörds härad af S Kalmar län antages C A Carlsson mot följande villkor:

1:0 Utgöra vid Åsebo eller hwarthelst kan budas 3 mansdagsverken i hwarje vecka.

2:0 .....

3:0 Utgöra i tur med öfriga torpare hjälpdagsverken i ladugården om hälgdagarne.

4:0 Allt arbete som utgöres sker på torparens egen kost och med egna verktyg.

5:0 Ägaren förbehåller sig att låta brandförsäkra torpets åbyggnader och torparens lösören för hwilka senare torparen dock själf skall erlägga brandstodsavgiften.

6:0 Ansvar för torpets utlagor och onera efter lag och husesynsförordningen, torpet väl häfda och i stånd hålla så väl till byggnader som åker, äng, stängsel, hagar och diken samt följaktligen vid ett blifvande afträde i enlighet med då skeende hussyn ersätta den brist som försummelse härutinnan kunnat uppstå.

7:0 Torparen får i sin tjänst ej antaga annat än ogift folk hwilka skola af jordägaren eller dess ombud godkännas för att få utgöra dagsverksskyldigheten.

8:0 Vid laga ansvar och påföljd att genast afflytta från torpet förbjudes torparen att sälja eller från torpet bortföra hö eller annat foder, löf, gödsel, ved eller virke av hwad slag det vara må, icke ens vid blifande afflyttning, utan tillfaller allt här uppräknat torpet utan ersättning.

9:0 Nödigt virke till underhåll af åbyggnader samt redskap erhåller torparen efter därom gjord anmälan och skedd utsyning. Till vedbrand får å anvisad plats tagas vindfällen och grenar, men ej på rot stående träd vid det ansvar som lagen för skogsåverkan bestämmer.

10:0 Löfbrott erhåller torparen efter av skogvaktaren gjord utsyning, men af björk erhåller ej torparen mera än det som blir utsynt till underhåll för hans redskap, utan skall han väl afkvista och i hög lägga det öfriga för 1:st november hwarje år. Jagt, fiske och bränning förbjudes strängeligen.

11:0 Då torparen förmärker skogsåverkan, stöld eller ohägn å gårdens ägor eller tillhörigheter är han skyldigatt till jordägaren eller dess ombud sådant genast anmäla vid äfentyr att eljest anses delaktig i brottet.

12:0 Dagsverkena börjar kl. 7 fm. tiden 1 april till 1 november samt pågå till kl. 7 em., resten af året börja de kl. ½ 8 och pågå till skummet.

13:0 Då torparen emottager torpet med utsådd höstsäd och väl höstplöjd vårjord, är han skyldig att vid ett blifvande afträde lämna utsådda 8 kubikfot råg i 1 ¾ tunland väl häfdad, dikad och gödslad jord samt vårjorden väl höstplöjd allt utan ersätt ning.

14:0 Uppsägning af detta kontrakt är ömsesidigt med rätt för torparen att åtnjuta laga fardag, men skulle han försumma att fullgöra föreskrifna villkor eller beträdas med oärlighet eller ovärdigt uppförande är han skyldig genast afflytta från torpet med förlust af växande gröda.

15:0 Af detta kontrakt är till ömsesidig efterrättelse två exemplar upprättade hwaraf det ena förvaras af jordägaren, det andra af torparen.

Ruda den 5 december 1909
För Ruda gård
J Carlsson

Godkännes
A H Karlsson

Bevittnas:
E Norberg C A Gustafsson

Husesyn skulle verkställas vid torpets till- och avträde. Det är ganska intressant att bläddra i de syneförrättningar som här och var finns bevarade. Här bredvid ser vi till exempel protokollet från en husesyn som förrättades vid det tidigare nämnda torpet Nybygget under Trästad, den 5 december 1859. Det förvaras, tillsammans med åtskilliga torparkontrakt, i Trästadsarkivet som nu finns i Landsarkivet i Vadstena.

I samband med torpinventeringar är det förstås angeläget att samla in så många kontrakt och syneprotokoll som möjligt. Dessa dokument har mycket att berätta för oss sentida forskare.

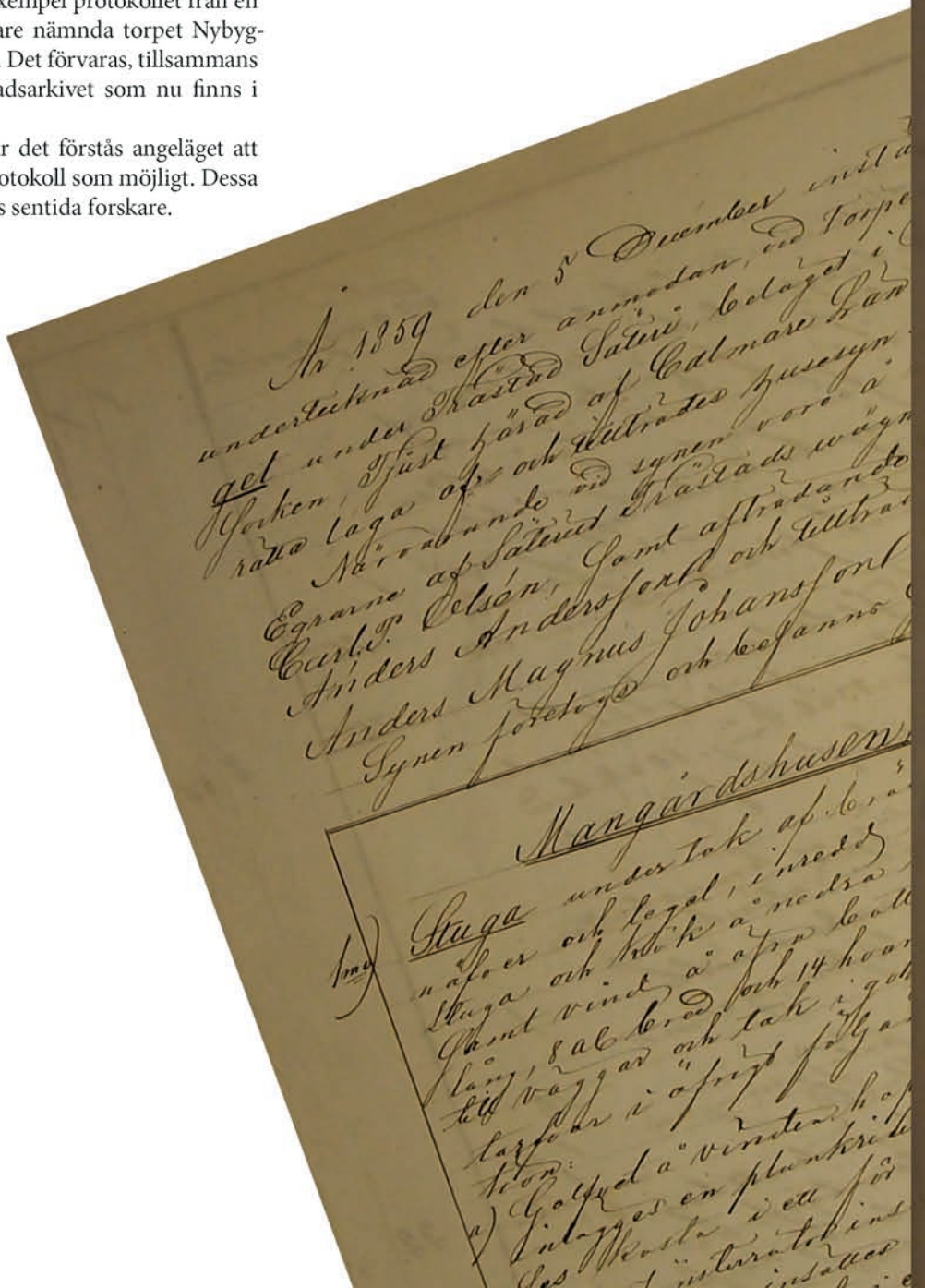

Syneprotokoll från Trästad
Landsarkivet i Vadstena
Foto: Per Drougge

	Transport		8	7.
3e	Fähus, under tak af bräder 9 ab långt, 10 ab bredt och 13 hvarf högt, tarfvar följande reparation: Bätten inlägges, hvartill åtgår 4 Plankor, som fås å gårdens ägor; blott utverkningskostnaden upptages, till	1 , ,		
	Inläggningen fordras 1 dagsverke	, 75		
	Bäsbalkarne förbättras med ett dagsverke	75	2	50
4e	Loge och Joderlada, byggdt för östra ändan af Fähuset, under en takstäcka: 23 ab lång, 10 ab bred och 5 ab hög; tarfvar följande förbättringar:			
	a) I Logen inlägges Tvenne bottenplankor, som med utverkning och inläggning anses kosta	1		
	b) Taket pålägges 6 Skur halm à 3 Rr	18		
	2 dagsverken till påläggningen	1 50		
	Takverkes anskaffande	1 50	22	,
5e	Svinhus, uppfördt jemte ett berg under tak af bräder, tarfvar en ny dörr som anbringas för	, ,	1	
6e	Källare under Joderladan fodrar förbättring å taket med en ny dörr göres för	3 , ,		
		75	3	75
	ny räkning: Summa Crest Rd Rmt		37	32

Hagnader:

Halfgodt gärdesgård	135 hat @ 1½ öre	2. 02½	
Ollugtig d:o	355 " @ 3 öre	10. 65	

Sålunda s…
Carl P. Olse…
Inspektor

Med före…
vi ass nöjde…
Anders A. M. J…
Te…

Torparfamiljerna i helg och söcken

Ivan Svanström

Torparens familj är värd ett eget kapitel i denna bok. Det är ingen tvekan om att hela familjen var tvungen att hjälpa till på torpet för att alla plikter mot husbonden skulle fullföljas, att torpets många sysslor skulle hinnas med och familjen klara sin utkomst. Man får leta länge för att finna en motsvarighet till familjesammanhållning i det dåtida svenska samhället. Det skulle i så fall vara på de mindre bondgårdarna, där förhållandena liknade dem på torpen. Men där fanns dock inte ”överheten” på herrgården; bönderna riskerade inte var dag ”inspektioner” från förvaltare och inspektörer och de rådde om sin egen mark. Likheten var större mellan torparna och dem som arrenderade mot undantag i natura och kontantarrende. Där kunde jordägaren fungera som en ”överhet”.

Det vilade alltså ett ofrihetens tryck över torparfamiljen men fattigdomen svetsade också samman föräldrar och barn. Hur man än kämpade så var det alltid tomt i kassan. Nödvändigt var det att vända på slantarna och oron för årets skörd var stor. En god skörd gav trygghet och tillförsikt men en dålig innebar ytterligare prövningar.

Men torparen, torparmor och barnen höll samman och alla hjälptes åt för att dra lasset. Och det knegade och gick. Som i alla fattiga familjer på den här tiden kom barnen tätt och i samband

med en torpinventering kunde det vara intressant att ta fram statistik om antalet barn i torpen.

Arbetsinsatserna som torparfamiljen gjorde gemensamt var förutsättningen för familjens hela existens. Torparen själv hade alltså att göra dagsverken. Det var den angelägnaste insatsen från hans sida. Kunde han utöver de i kontraktets avtalade dagsverkena dessutom mot kontant ersättning få göra ytterligare dagsverken, så tillfördes torpet kontanta pengar som väl behövdes. Men så var det allt karlgörat på torpet. Lien måste gå, hö och säd skördas. Vintertid skulle det huggas och plöjning, grävning och nyodling måste verkställas. Det var ingen måtta på allt som dagens timmar skulle räcka till för.

Torparmor hade sitt. Utom att föda, fostra och klä alla barnen, skulle hon svara för matlagningen, tvätten, mjölka korna, klippa fåren, kärna smör, ysta, spinna och väva med mera, en arbetsinsats av stora mått. Så måste hon rycka in och hjälpa till med rena karl-

Potatissättning på nyodling i Lillevatten (1924)
Foto: Okänd
Bohusläns museum

göromål då dagsverkenas mångfald krävde torparens närvaro vid herrgården. Själv skulle torparmor ”utgöra” kvinnsdagsverkenas därstädes samt även skörda lin åt gården. Slutligen måste hon se till att torparkontraktets leveranser av olika slags skogsbär skedde i rätt tid. Ja, det var sannerligen ingen sinekur att vara torparkvinna.

Torparbarnen var också tvingade att dra sitt strå till stacken. Redan innan de hunnit upp i ”hjälpareåldern” fick de lära sig att hjälpa till. Plockning av skogsbär var en vanlig syssla. Förutom att skaffa de kontraktsenliga kvantiteterna till herrgården, skulle egna förråd av hallon och blåbär och framför allt av ”kröson” läggas upp. Utan lingon till den salta sillen smakade det inte bra. Lingon till rågmjölsgröten, den så kallade slätgröten, var kvällsmålets finaste krydda och ingen torparfamilj behövde avstå från den lyxen. Det gällde bara att hinna ta för sig av det skogens guld som fanns åtkomligt för alla innan frosten och kylan kom. Enbär till enbärsdricka plockades också. Det var ett arbete som barnen tyckte rätt

Boskapsskötsel i ladugården, Mangskogs socken, Värmland (1911)
Foto: Nils Keyland
Nordiska museet

illa om eftersom de otäcka buskarna stacks. Samma gällde när man blev ålagd att plocka nypon. Dessa buskar hade otäcka taggar. Nej, då var det till och med bättre att valla korna.

Hann torparbarnen att leka som andra barn? Jodå, visst, men det fick bli på söndagarna och någon stund då och då under veckodagarna. Det var ju nära till lekplatserna. Och vilka underbara platser! I fähus och på skullar, ute i backarna på stora flata stenar, högt uppe i träden, vid bäcken eller ån, vid sjön eller gölen. Sommarens lekplatser var många, sköna och stora. Då var det sämre på vintern. Alla skulle tränga ihop sig i "storstugan" som för torpets vidkommande var måttligt stor. Där skulle alla sängarna få rum, någon dragkista att ha gångkläder i, spinnrock och vävstol, fars slöjdgrejor och mycket annat. Det lediga utrymmet för barnens lekar blev på vintern starkt begränsat i stugan.

Efter folkskolans tillkomst 1842 ökade kunnigheten både i att läsa och skriva ute hos det fattiga folket. Läs- och skrivkunnig-

Torparflicka med korg och blommor i händerna (1898-1900)
Foto: Severin Nilsson
Nordiska museet

Karl Olsson, torpare på Kasen under Cederslund, Bohuslän, med familj (1918)
Foto: Karl Josefsson-Björk
Bohusläns museum

heten hos torparna var i förhållande till bönderna och deras barn jämförbar. Vad gäller läskunnigheten så prövades denna vid husförhören och prästerna var ganska stränga, till den verkan det hava kunde. Att skriva fanns inte så stort behov av. På torparkontrakten fanns ofta under torparens prydligt tecknade namn förkortningen M H P P, vilket uttyddes ”med handen på pennan” (eller som jag beskrivit tidigare ”med handen på papperet”). Även från senare hälften av 1800-talet förekommer många kontrakt med denna förkortning. Om det berodde på bekvämlighet eller bristande skrivkunnighet är inte så lätt att veta men säkerligen var det vanligt att den föga eller intet skrivkunnige torparen fick kontraktet uppläst för sig och därefter skrev bokhållaren hans namn medan torparen lade sin hand på papperet. Det gällde gott juridiskt, liksom handslaget vid affärer på marknaden.

Beträffande läsningen, så undrar man förstås vilka möjligheter till träning som fanns i torparhemmen. Att Bibeln fanns i varenda

Föregående sida:
Olga, född Olsson, med sonen Sven
Torpängen, Lilla Edet (1916)
Foto: Okänd
Vänersborgs museum

Nedan:
Mahults folkskola, Halland
Foto: Okänd
Hallands konstmuseum

torparstuga är då säkert och den gav god träning. De flesta torpare höll tämligen noga på husandakten, även om de inte tog sig till högmässan varje söndag.

Vad kunde det för övrigt finnas att läsa på torpen? På marknaden såldes så kallade skillingtryck, sorgesamma visor med en långt utdragen berättelse. Men den texten lärdes snabbt in utantill och sjöngs av torparmor och de stora flickorna och sedan var dess värde som lästräning borta. När började då tidningar komma till torpen? Framåt sekelskiftet var det rätt vanligt att några torpare slog sig ihop om en gemensam tidning. Den kom bara ett par gånger i veckan och kunde med fördel ambulera mellan torpen. På det sättet blev det billigare och dessutom visste alla vad som hände i bygden. Något annat hade man strängt taget inget behov av att veta.

Väckelserörelsen kom även i hög grad att beröra torpen. Hos torparna och deras familjer fick rörelsen snabbt fotfäste. Budskapet passade väl in i det livsmönster som redan förut varit gängse

"Avkoppling i hemmet"
Foto: Johan Johansson
Bohusläns museum

på torpen. Med väckelsen följde också nya tidskrifter. Läsningen av dessa skrifter kom snabbt att bidra till ökad färdighet i läs- och skrivkonsterna. Även nykterhetsrörelsen förde med sig skrifter.

Socialismen, arbetarrörelsen, hade till en början svårt att tränga ut på landsbygden. Det var mest i städerna och på bruken som de marxistiska lärorna började slå rot och på de senare, där torparna gjorde sina körslor med kol, styckejärn och annat, kom man förstås också i kontakt med dessa nya strömningar. Vid torparepokens slut var i alla fall skrivkunnigheten väl utvecklad hos torparsönerna. Då hade torparbarnen liksom andra barn på den svenska landsbygden fått sluta med varannandagsläsningen och gick i skolan varje dag. Motståndet mot vardagsläsningen var segt, inte minst från torparfamiljernas sida. Dels var det svårt att skaffa kläder, dels var det långt att gå och om sanningen måste fram så kunde barnen gott göra nytta för sig på torpet varannan dag.

Här är det nödvändigt att uppehålla sig en stund vid torparnas sociala status. Om vi håller oss till 1800-talet, finner vi betydande skillnader mellan början och slutet av seklet. Klart är dessutom att det förekom betydande skillnader mellan landets olika delar. Som förut har påpekats, så utgjorde inte heller torparna någon homogen grupp utan där fanns många graderingar: mellan stora och små torp, mellan goda och dåliga, mellan avlägsna och bygden närliggande, mellan brukstorp och rena jordtorp, mellan knekttorp och herrgårdstorp.

Om vi koncentrerar oss på herrgårdarnas jordtorpare och väljer östra Småland som ett slags rikslikare hittar vi längst ned på statustrappan luffare och ”löskekarlar” och sedan ”fattighjon på rote” eller ”på fattigstuga vid kyrkan”. Därefter kommer vanliga hjon, drängar och pigor som inhyses i tjänst, sedan backstugusittare, etablerade med hus och familj, somliga sittande på undantag, andra på ”nåd”. Daglönarna finns här, med en viss frihet men osäker utkomst, liksom statarna, ofria men skapligt trygga med husrum och vedbrand, daglig mjölk, säd till husbehov, julgris med fläsk i baljan som resultat, gifta och med familj. På nästa trappsteg får man placera torparna, över statarna men nedanför hantverkare, handelsmän, bokhållare och övriga ”pennfäktare” som alla placerades mycket lägre än egna bönder.

Denna lilla analys gör inte anspråk på att vara riktig eller fullständig och i uppräkningen råkade flera klasser i dåtidens agrara samhälle falla bort. Tyvärr finns också betydande rester av den

Nästa uppslag:
Fest på Skrisås (1916)
Foto: Karl Josefsson-Björk
Bohusläns museum

gamla klassindelningen kvar fortfarande. Samtidigt bör det framhållas att ens status inte bara berodde på *vad* man var utan också på *hur* man var och, framförallt, vad man kunde och hur kroppsligt stark man var. Den orädde sattes högt, den skicklige hantverkaren prisades och så vidare.

Spelmannen var en av dem som inte blev nämnd, gycklaren en annan. Spelmannen var någon gång torpare eller, rättare uttryckt, det hände att en torpare också var spelman. Hans anseende och status var påtagligt nedvärderade. Spelmannen stämplades som en ansvarslös drömmare. En odugling, helt enkelt. Lekledare och gycklare rönte ett ännu värre öde. Kanske ansågs deras verksamhet föra bort människorna från pliktens väg och det var därför som den högljutt fördömdes av präster, godsherrar och länsmän.

Man kan lätt få uppfattningen att torparnas liv var rena mardrömmen med arbete, arbete och åter arbete, med tunga föreläggganden i torparkontrakten och fattigdom, nöd och lidande. Här

Gruppbild i det fria (1916)
Foto: Karl Josefsson-Björk
Bohusläns museum

ska därför något sägas om de ljusa sidorna i torparfamiljens liv. Här fanns också en och annan högtidsstund vid helger och festligheter i familjen liksom de årliga kyrkliga högtiderna. Men även de profana högtiderna som ”friveckan” och ”markensdan” gav ofta anledning till glädje och förväntningar.

Ungdomarna var inte bortskämda med nöjen men där fanns ”lekstugorna” som under sommaren hölls vid vägskäl, på bryggor eller någon loge och på vintern, i bästa fall lovligt, i någon tomstuga. Spelmännen var huvudpersoner, liksom ”lekarna”. Lekstugorna fördömdes av prästerskap och dem som tagit till sin uppgift att vaka över moralen. Till följd av dryckenskap brukade det nämligen bli slagsmål, ibland regelrätta bataljer mellan byar och socknar. Vintertid kunde man skaffa sig omväxling genom att sätta upp en slängkälke på isen. En liten lätt kälke sattes på en lång stång vars ena ände ledbart fästes vid axeln på en i isen fastsatt stolpe. Då åstadkoms med några ungdomars påskjutning en väldig hastighet

Torparen Oscar Johansson (till vänster)
Grådås, Bohuslän (1931)
Foto: Karl Josefsson Björk
Bohusläns museum

på kälken. Flickorna skrek i högan sky och påstod att de ”hisnade” vilket gav anledning för pojkarna att utveckla sina beskyddarinstinkter. De yngre barnen använde slängkälkarna mera stillsamt på dagen men för den vuxna ungdomen blev det mest vid månsken om kvällarna som ropen och skriken hördes.

Att ”bränna trill” hörde till sommarlekarna. Det gick till så att två lag utrustade med stora slagträn ställdes mot varandra på bygatan eller någon vägstump vid herrgården. Trillan kunde vara en avsågad stock, ett litet hjul eller en järnskodd trätrissa. Den kastades med största möjliga kraft mot det andra laget som försökte hindra trillen att komma långt åt sitt håll. Där den slutligen hamnade ansågs den vara ”död” och fick ej röras förrän det blev dags för motståndarlaget att göra sitt kast i motsatt riktning. Så böljade striden fram och tillbaka tills det ena laget ansågs vara segrare.

Bland pojkarna var annars kraftprov av olika slag den mest omtyckta sporten. Starka torparpojkar var mycket uppskattade, inte

Åtta män och en flaska
Hede, Bohuslän (1920-tal)
Foto: Axel Fägersten
Bohusläns museum

bara av sina husbönder utan även av kamrater – och av flickorna. De senare tisslade och tasslade för sig medan övningarna pågick. Det gällde att ”lyfta sten” och en lagom tung sten, svår att få grepp om, utgjorde alltid en lockelse för de starkare pojkarna. När järnplogarna kom blev det vanligt att dessa användes för kraftprov; antingen genom att lyftas flest antal gånger eller genom att lyftas på ett visst sätt. Knepen att åstadkomma svåra övningar var många och det var roligt att tävla om både styrka och uthållighet, liksom smidighet, balansförmåga och snabbhet.

För andras vidkommande var det mera kärkommet med gudstjänster. Att gå till kyrkan varje söndag kunde bli ganska ansträngande för torparen och hans familj. När väckelsen drog fram över bygden och man började ha ”läsemöte” ute i torpstugorna gav detta anledning till många högtidsstunder ute i skogarna. Den andliga sången har betytt oerhört mycket för att skapa högtider i det hårda och enformiga arbetet hemma och på herrgården. När väckelsen sedan växte sig stark så byggdes missionshus och kapell även ute i byarna, långt från sockenkyrkan. Många torparmoror saknade den mäktiga kyrkorgeln men i de små stugorna ersattes den av en pustande och inte alltid så välstämd tramporgel som ändå gav god ledning i sången. Hemandakt var inte alls ovanlig på torpen. Det var torparfar som läste texterna och torparmor som tog upp sången.

En rent profan högtidsstund kunde det bli när släktingar någon enstaka gång kom på besök. Till Äsketorpet och några av de andra släkttorpen under Forsby brukade min far företa en resa med häst och vagn varje sommar. Det var en resa på ungefär två mil och som jag och mina syskon gladde oss åt dessa resor! Från slätten och byn skulle vi fara en intressant väg genom Edsbruk med sin illaluktande massafabrik, upp till fars hemtorp som beboddes av min farbror och hans sex pojkar. Det var en drömfärd. Och vilken högtid i torpet när vi kom. Faster hade dukat i finrummet och hade alltid god mat. Gubbarna tog sig en sup till och sedan blev det fart på tungorna. Ibland kom de in på gemensamma minnen från sin barndom och ungdom på det gemensamma föräldratorpet. På det sättet vet jag att man höll god kontakt med varandra genom de årliga besöken.

Utöver gudstjänsterna, väckelsemötena och de kyrkliga högtidsdagarna fanns en del profana ”högtider”, till exempel friveckan. I de flesta torparfamiljer fanns äldre pojkar och flickor som var ute och tjänade dräng eller piga. Under friveckan var de lediga och kom hem till torpen och lättade upp stämningen. Under denna tid passade också många ungdomar på att gifta sig och så hölls det bröllop på torpen. Ja, det var en underbar tid!

Marknadsdagarna var också profana högtider. Särskilt ”höstmarken” som föregicks av ”markensafton” – kvällen och ibland hela dagen innan marknaden satte igång. Då samlades uppköpare, försäljare och taskspelare av olika slag. Det var ofta en ungdomsfest med slagsmål och allehanda dåligheter som inte alls uppskattades av dem som svarade för skick och fason i bygden.

I såväl helg som söcken fanns det således möjlighet att hitta högtidsstunder. Ja, det var helt enkelt nödvändigt för att klara det hårda torparlivet.

Marknad på Hovrättstorget i Jönköping, (ca. 1900)
Foto: Hjalmar Hampus Holm
Jönköpings läns museum

Torpinventering

Gör en torpinventering

Kjell Andersson & Per Clemensson

Den lantliga bebyggelsen förändras ständigt. Nya hus tillkommer samtidigt som de gamla får nya funktioner, byggs om till oigenkännlighet, förfaller eller rivs. Åkrar och ängar växer igen och gamla boplatser blir svåra att återfinna när granplantor och sly tar över. Bondgårdar finns ofta kvar men åtskilliga torp och stugor har försvunnit. Ofta återstår bara några stenar som hört till en grund, ett par syrener eller en jordkällare och med tiden kommer också dessa spår att försvinna. Äldre människor på orten kanske minns eller har hört talas om var det tidigare funnits hus men när de levande källorna är borta återstår bara den skriftliga dokumentation och de bilder som finns i arkiv och privata samlingar, på museer och hembygdsgårdar.

Syftet med en torpinventering är att på ett systematiskt sätt sammanställa uppgifter om den äldre, enklare bebyggelsen på en ort, ofta i en hel socken, kanske inom en hembygdsförenings arbetsområde. Begreppet ”enklare bebyggelse” kan syfta på bebyggelse som inte består av mantalssatta hemman, det vill säga ”torp och stugor” men i dag kan det vara lämpligt att också inkludera gårdar i en inventering av den äldre bebyggelsen eftersom den snabba rationaliseringen gör att många av dem kan komma att försvinna eller byggas om så att man inte längre uppfattar att det rör sig om tidigare bondgårdar.

Foto: Kjell Andersson

Under 1970-talet och ett par decennier framåt genomfördes hundratals torpinventeringar i Sverige. I allmänhet var det hembygdsföreningar som gjorde arbetet, ofta i samarbete med något studieförbund och ibland med stöd från kommunala kulturnämnder. Aktiviteten var särskilt hög i södra Sverige, i Småland, Västergötland, Dalsland och Halland. Vid denna tid kunde man ännu basera inventeringarna på levande personers minnen men i dag måste en torpinventering i högre grad bygga på arkivstudier. Den här handledningen fokuserar därför på hur man finner och använder sig av olika slags arkivmaterial som kartor, kyrkböcker, mantalslängder och ägohandlingar. På senare år har det också bedrivits ett intensivt arbete med att digitalisera arkiv och samlingar vilket innebär att en hel del forskning kan bedrivas vid den egna datorn. Handledningen innehåller därför en hel del användbara webbadresser.

Olika slags torp

Torpet är i dag sinnebilden för den lantliga idyllen och när vi använder ordet ”torp” tänker vi kanske på den lilla röda stuga i skogsbrynet som i dag är sommartorp för en stressad stadsfamilj. Men vad menas egentligen med ”torp”?

Under 17- och 1800-talen växte det fram en omfattande fattigbebyggelse bestående av bostäder som inte var mantalssatta hemman. Det var en bebyggelse på marginalen, för den obesuttna befolkning som ökade kraftigt i takt med befolkningstillväxten. När allt fler av barnen överlevde var det omöjligt att ge alla möjlighet att bli bönder på egna gårdar. En lösning på problemet var att skapa torp, det vill säga små gårdar som inte var skattlagda utan lades under en större gård. Under äldre tid erlades i allmänhet arrendet i form av dagsverken. Med tiden betalades en allt större del i reda pengar och torparen blev alltmer arrendator.

Ofta förlades torpen i utkanten av byn eller gårdens ägor. Torparen fick odla några mindre åkrar och hade kanske en eller ett par kor och smådjur. Åtskilliga torp växte fram genom nyodling och kunde med tiden förvandlas till fullvärdiga hemman genom skattläggning. Vid dagsverkstorp erlades hyran i form av dagsverken. En annan variant var stattorp som beboddes av statare, det vill säga lantarbetare som fick en del av sin lön som stat, till exempel i form av säd och andra produkter från huvudgården.Torpet självt kunde ses som en del av lönen in natura.

En särskild typ av torp utgjordes av undantagstorp som beboddes av personer på undantag. Det kunde vara den äldre generationen på gården som flyttade till torpet när de unga tog över eller någon annan tidigare ägare. I norra Sverige anlades ofta torp på kronans mark, så kallade kronotorp, för att främja nyodling och kolonisation.

Soldattorpen utgör en särskild kategori. Under indelningsverkets tid fick soldaterna sin försörjning genom att tilldelas torp av rotarna, där de kunde odla för husbehov och hålla några husdjur. En rote var en grupp gårdar med gemensamt ansvar för att hålla en soldat. Den största gården var i allmänhet stamrote och bonden på den gården benämndes rotemästare. Villkoren för soldattorpen reglerades i kontrakt och genom syner kontrollerades att roteböndernа fullföljde sina plikter. I kusttrakterna fanns också båtsmanstorp.

När järnvägen byggdes ut under slutet av 1800-talet anlades banvaktarstugor. I dag kanske järnvägsspåret är borta men stugan kan finnas kvar.

Backstugusittaren befann sig ett steg under torparen. Stugan stod på ofri grund och hade inte någon jord tilldelad. Den som bodde i en sådan stuga hade alltså varken husdjur eller odling för självhushåll och var beroende av att kunna få tjänst hos andra eller leva på nåder. I de flesta fall fanns det säkert åtminstone en liten täppa för potatis och rovor, några bärbuskar eller äppelträd. I sin mest primitiva form kunde stugan vara en jordkula, delvis inbyggd i en slänt. De som bodde i backstugorna var ofta medellösa och fattiga. De kunde vara daglönare, änkor. åldringar, sjuka eller udda personer. Men det kunde också röra sig om hantverkare av olika slag, som skräddare och skomakare.

Omfattning och ambition

Inventerarna måste förstås själva bestämma projektets omfattning och ambition men följande rekommendationer gäller för alla slags torpinventeringar:

- Sträva efter att göra en totalinventering av ett begränsat geografiskt omoråde, till exempel en socken.

- Bestäm er för om ni ska inkludera all äldre bebyggelse under en viss tid (till exempel fram till förra sekelskiftet) eller om

inventeringen ska begränsas till bebyggelse som inte var mantalssatta hemman

- Redan från början bör man också bestämma sig för en rimlig ambitionsnivå. Det kan till exempel vara lämpligt att fastställa bebyggelsens namn, typ och placering i terrängen, så att den kan märkas ut på en karta samt namn på de boende.
  När det gäller torparnas namn kan man antingen samla in uppgifter om de senast fast boende eller göra en totalundersökning av alla som genom åren bott på en viss plats.

- I början av arbetet bör man också bestämma sig för vad man ska göra med det insamlade materialet. Man kan till exempel samla det i en databas, framställa en karta där torpbebyggelsen under en viss tid är utmärkt, producera en skrift av något slag eller göra en utställning i hembygdsgården eller på det lokala biblioteket.

Källkritik och referenser

Var noga med att notera var alla sakuppgifter hämtats. Gör man anteckningar om sina källor så kan de som i framtiden tar del av materialet själva hitta och kontrollera uppgifterna. Ibland stöter man på motstridiga uppgifter vilket påminner om vikten av källkritik. Det är till exempel inte säkert att den präst eller ämbetsman som gjort anteckningar har skrivit in riktiga uppgifter eller haft reda på de rätta förhållandena. Särskilt viktigt är det att ha en kritisk hållning till andrahandsuppgifter som man hittar i intervjuer, tidningsnotiser och böcker.

När man presenterar sin torpinventering bör man inkludera noggranna referenser till den litteratur och de andra källor man använt sig av.

Kontrollera vad som redan gjorts

Det finns ingen anledning att göra dubbelarbete. Börja därför med att kontakta hembygdsföreningar och museer för att se om det redan genomförts torpinventeringar. Besök också biblioteket och kontrollera om det finns tryckt material. Ibland har kommunerna gjort byggnadsinventeringar som inkluderar torp. Tänk också på att enskilda personer kan ha gjort inventeringar på egen hand. Om det redan gjorts en inventering så finns säkert något slags

sammanställning eller åtminstone insamlat material. Har arbetet avbrutits i förtid kan det finnas anteckningar och halvfärdigt material som man kan ta som utgångspunkt för sitt eget projekt.

Gör intervjuer

Det första man bör göra när man bestämt sig för att genomföra en torpinventering är att gå till de levande källorna: människor som kan ge information som leder arbetet vidare. I alla bygder finns det människor som har väl reda på hur det var förr och som i sin egen ungdom har lyssnat till de äldre. Tänk på att deras berättelser inte är tillgängliga för evigt. Människor drabbas av sjukdom och förlorar sina minnen. De kan flytta från orten och oväntat gå bort. Därför gör man klokt i att börja med att söka upp äldre människor och dokumentera vad de har att berätta. Spela gärna in och gör sedan en noggrann utskrift. Notera tid och plats och be gärna intervjupersonerna läsa igenom den färdiga intervjun och bekräfta att de blivit förstådda.

Man ska förstås ha ett källkritiskt förhållningsätt också till intervjumaterial. Människor glömmer och blandar ofta ihop namn och årtal. De kan också ha anledning att presentera en tillrätta-lagd berättelse.

Dessa levande källor kan ofta berätta om var det förr fanns torp och stugor, hur de benämndes och vilka som bott där. Sådana uppgifter kan vara svåra att hitta på kartor och i det skriftliga materialet; det är till exempel inte säkert att det finns namn på kartan och ibland har ett torp kallats för något helt annat än det som står på kartan. I församlingsboken står det ofta bara ”en stuga” eller ”ett torp” och i terrängen kan det vara svårt att hitta rätt plats. Men någon som bott på orten i hela sitt liv kan veta besked.

Ta gärna med intervjupersoner ut i terrängen så att det kan peka ut var det tidigare funnits hus – en vägledning som kan visa sig vara ovärderlig. Hittar man släktingar och efterlevande till torpare bör man förstås också fråga efter fotografier och annat material.

Tryckt material och databaser

Det tryckta materialet om äldre fattigbebyggelse är begränsat men det finns en del källor som kan innehålla underlag för en torpinventering:

Soldatböcker har ofta givits ut för hela landskapsregementen och här finns en omfattande dokumentation av soldattorpen (knekt-, husar-, ryttar- och båtsmanstorp etc). Centrala soldatregistret (www.soldatreg.se) är en omfattande databas där man kan söka på enskilda soldaters namn, torp och orter.

Svenska gods och gårdar är namnet på ett bokverk som gavs ut i 51 volymer mellan 1935 och 1947. Här kan man hitta fotografier och uppgifter om tiotusentals gårdar samt uppgifter om lantbrukare och deras familjer runt om i Sverige. Som framgår av titeln omfattar dock materialet i första hand gårdar och inte torp och stugor.

Förutom hembygdsgården bör man ta kontakt med länsbiblioteket och på de regionala museerna finns ofta topografiska samlingar som är ordnade ortsvis. Många lokala bibliotek har också ett särskilt rum eller en avdelning för släkt- och hembygdsforskning.

Gamla tidningar är en annan tryckt källa där man kan hitta uppgifter om torp och torpare. Material från äldre svenska dagstidningar har mikrofilmats, digitaliserats och gjorts tillgängligt via Kungliga Bibliotekets hemsida (http://magasin.kb.se/searchinterface/). Kopior av mikrofilmade tidningar finns dessutom ofta på det lokala biblioteket. För att få reda på vilka tidningar som getts ut på den egna orten kan man gå till bibliografin *Sveriges periodiska litteratur* som gavs ut kring förra sekelskiftet men i dag är sökbar via internet (http://www.kb.se/Sverigesperiodiskalitteratur/).

När det gäller databaser bör man i första hand konsultera Bygdeband (www.bygdeband.se) som i dag drivs av Sveriges Hembygdsförbund och innehåller lokalhistoriskt material av olika slag.

Tryckta kartor

Det kan vara lämpligt att börja arbetet med att studera kartor, både äldre och nyare. De kan ge olika slags upplysningar och ledtrådar. Ibland kan enskilda hus vara namngivna men även om de inte är det kan deras belägenhet i förhållande till huvudgårdar vara till hjälp.

Tryckta kartor finns tillgängliga på Lantmäteriets hemsida (www.lantmateriet.se) där man hittar äldre material i avdelningen ”Historiska kartor”. Observera att man endast tillhandahåller sina

SKARA
SKÖFDE
FALKÖPING
VILSKE
FRÖKINDS
Varola
Fridened

egna kartor och det kan därför vara värt att söka på andra institutioner och bibliotek. Bland de tryckta kartorna har man särskilt stor nytta av Generalstabskartan och den Ekonomiska kartan. Båda gavs ut i flera upplagor men har i dag ersatts av andra serier och det kan vara lämpligt att börja med att studera den aktuella Fastighetskartan.

Generalstabskartan var den första rikstäckande kartan. Utgivningen inleddes under 1820-talet men kartan blev inte tillgänglig för allmänheten förrän 1857. Det sista bladet utkom 1924 och eftersom utgivningen skedde under den tid då torpbebyggelsen nådde sin största utbredning är Generalstabskartan en bra utgångspunkt för inventeringar.

Skalan är 1:100 000 för södra Sverige och 1:200 000 för landets norra, glest befolkade, delar. Sockengränserna är utmärkta men inte fastighetsgränser. På de flesta kartblad är gårdar utmärkta med en ofylld kvadrat medan torp och stugor utmärks med en liten, fylld fyrkant (se utsnittet på nästa sida). Byar och gårdar är namngivna men sällan torp; däremot är soldattorp ofta markerade med ST eller motsvarande. Generalstabskartan kan alltså användas dels för att identifiera platser där kartritaren noterat torp, dels för att särskilja soldattorp från andra torp och stugor.

Den rikstäckande Ekonomiska kartan ("Ekan") utgavs mellan 1935 och 1978 och redovisar fastigheter och registerbeteckningar. Även om långt ifrån alla enskilda byggnader är namngivna, är den betydligt mer detaljerad än Generalstabskartan (skalan är 1:10 000 och 1:20 000 för Norrlands inland).

Arbetet med ekonomiska kartor påbörjades redan 1859, och gjordes till en början häradsvis. Äldre ekonomiska kartor är svart-vita men på senare tid baserades den ekonomiska kartan på flygfotografering och har en grön-gul färgskala med gult för åker och grönt för skog och annan mark. Det gör att man lätt känner igen sig i landskapet, ungefär som på en satellitbild.

Det kan finnas fler namn på den ekonomiska kartan än på Generalstabskartan, men långtifrån alla hus är namngivna. Däremot kan fastighetsbeteckningarna på kartan vara till hjälp. Genom att jämföra ekonomiska kartor från olika tidpunkter kan man se hur fastighetsbildningen förändrats, exempelvis om torp och stugor friköpts. Informationen gäller dock bara de senaste dryga hundra åren.

Föregående sida:
Generalstabskarta, blad 43 Skara (1887) med förstorat utsnitt
Lägg märke till de två soldattorpen nära Varola kyrka, markerade med ST.

Nästa sida:
Ekonomisk karta över Sverige, Skaraborgs län (1959) med förstorat utsnitt
De två soldattorpen kan här ses mer i detalj med byggnader och fastighetsgränser.

Nästa uppslag:
Uppslag ur Beskrivning till Rikets Allmänna Kartverks ekonomiska karta över Göteborgs och Bohus län, Västerlanda Socken, Inlands Torpe härad (1938). Lägg märke till de detaljerade uppgifterna, bland annat om ägare, för torpet Idan.

Åsebacken
Hagafund
Broholm
Skatteg.
Galleg.
Skattegården
Nolgården
VAROLA
PRÄSTEBOLET
Postforp
Annedal
Nolgården
VAROLA
Västerbo
Betstorp
LANNA
Ängåsen
Logården
Stångelsåsen
Nolg.
Sörgården
Johannestorp
Nytorp
Västergården
Skattegården
HALLUM
Västergården
Aktebacken
PRÄSTEBOLET
Fridhem
Frökullen
Galleg.
Skattegården
VAROLA
VAROLA
Ängåsen
Logården
Stångelsåsen
ST. ALEBÄCK
Krontorp
Snickartorp
Råbacken
Skatteg.
Lilla Snickartorp
TORESTORP

Västerlanda

Fastighetsbeteckning			Areal i hektar								
Registernummer m. m.	Mantal	Namn m. m.	Åker	Tomt och trädgård	Slåtteräng	Betesäng	Skogsmark och övrig mark	Summa land	Vatten	Totalsumma	Skogsproduktiv mark i kol. 8, approx. beräknad
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
A	—	Hållet, 1/32 mtl	2.40	0.10	—	2.86	2.50	7.86	—	7.86	2.2
B	—	1/32 mtl, kallas Vadet	3.54	0.39	0.63	1.42	12.65	18.63	0.02	18.65	10
C	—		—	—	—	—	28.47	28.47	—	28.47	22
1^{1}	1/8	**Häggeröd**	3.24	—	0.04	—	28.02	31.30	0.03	31.33	27
—	—	**Idan**	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1^{1}	*	ett torp	—	—	—	—	—	—	—	—	—
		sämjedelat i:									
A	—	1/2 av enheten	—	1.02	—	—	—	1.02	—	1.02	—
B	—	1/2 » »	0.47	0.08	—	0.31	—	0.86	—	0.86	—
1^{2}	—	avs.	—	0.10	—	—	—	0.10	—	0.10	—
—	—	av Göta älv	—	—	—	—	—	—	1.60	1.60	—
—	—	**Ivarslund**	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1^{4}	1/8		6.78	0.27	0.03	—	13.52	20.60	0.01	20.61	12
1^{5}	1/8		7.88	0.47	0.22	—	13.85	22.42	0.05	22.47	12
1^{7}	1/8		6.68	0.42	0.28	0.36	12.89	20.63	—	20.63	10
1^{10}	1/32		1.28	0.09	—	—	2.81	4.18	—	4.18	2.2
1^{11}	1/32		1.51	0.14	—	—	3.80	5.45	—	5.45	3.5
1^{12}	—	avs., Annedal	—	0.25	—	—	—	0.25	—	0.25	—
1^{13}	1/20		2.32	0.37	—	0.50	2.84	6.03	—	6.03	2.3
1^{14}	1/80		—	—	—	—	3.25	3.25	—	3.25	3.0
1^{15}	—	avs.	—	0.13	—	—	—	0.13	—	0.13	—
1^{16}	—	»	—	0.05	—	—	—	0.05	—	0.05	—
1	—	samf. strandplats	0.05	—	—	—	—	0.05	—	0.05	—
—	—	sjöar och vattendrag	—	—	—	—	—	—	14.19	14.19	—
—	—	**Kyrkeby**	—	—	—	—	—	—	—	—	—

socken.

Kartblad, varå ägorna redovisats	Antal ställen, varå ägorna redovisats	Antal brukningsdelar	Antal bostadslägenheter	Lantmäteriförrättningens art och fastställelseår	Särskilda anteckningar
13	14	15	16	17	18
34 NV	1	1	—	—	Äg. Johan Albert Borg. Jfr 1^1 C.
»	1	3	—	—	» Albert Karlsson. Jfr 1^1 C.
»	1	—	—	—	Gemensam utmark till 1^1 A och B.
34 SV	3	—	—	utmark ls 1841	Äg. Bengt John Jansson. 1^1 i sambruk med Bäck $3^{4,6}$. Ett mosskifte, omkr. 0.55 ha, ingår i Mälleröd fignr 1.
—	1	—	—	ss 1799	
40 SV, 40 SO	1	—	—	» »	
»	1	1	—	—	Äg. Bruno Kihlman.
40 SO	1	1	—	—	» Axel Vest.
»	1	—	1	—	» Knut Kihlman.
—	—	—	—	—	
—	3	—	—	inägor ss 1799 betesmark ss 1809 utmark ls 1868	
34 NV, 40 SV	4	1	—	» » äu 1822	» Fritiof Magnusson. Häri inr. en samf. källa.
»	4	1	2	» »	» Henning Larssons stärbhus. Häri inr. del av samf. fägata.
33 NO, 34 NV, 34 NO, 40 SV, 40 SO	4	2	2	inägor es 1822 utmark ls 1868	» Karl Olsson. 1^7 och 1^{10} i sambruk med Ödegärdet 1^3 A. Del av samf. fägata inr. i 1^7.
»	4	—	1	inägor hk 1856 utmark ls 1868	
33 NO, 34 NV, 40 SV, 40 SO	4	1	—	» »	» Otto Gillstrand.
40 SO	1	—	1	—	» Natanael Gustafsson.
34 NV, 34 NO, 40 SV, 40 SO	3	1	2	äst 1926	» Edvin Magnusson.
34 NV	1	—	—	» »	» Mattias Olausson.
40 SV	1	—	1	—	» Emilia Westman.
»	1	—	—	—	
40 SO	1	—	—	—	
—	—	—	—	—	Häri ingå: av Rödvatten 9.20 ha och av Göta älv 4.99 ha.
—	4	—	—	inägor ls 1861 utmark ss 1825 tvistepark ls 1841	Jbnr 1 kallas Kyrkeby Övergård, jbnr 2 Kyrkeby Annex, jbnr 3 Kyrkeby Sörgård och jbnr 4 Kyrkeby Norgård.
33 NO, 34 NV,					

Till den äldre ekonomiska kartan hör också separata beskrivningar som förtecknar samtliga fastigheter, inklusive små tomter som inte varit mantalssatta, samt uppgifter om ägare vid den tid kartan upprättades. På föregående uppslag återges ett exempel från Västerlanda socken i Bohuslän. Genom att jämföra ekonomiska kartor från olika tidpunkter kan man hur fastighetsbildningen förändrats, till exempel om torp och stugor friköpts.

För Skaraborgs län finns en unik, äldre ekonomisk karta. Fältmätningar utfördes 1877–1892 och man ritade originalblad men hade inte råd att trycka kartan. Bladen sparades dock och publicerades 1986 av Skaraborgs länsmuseum. På den här kartan har man märkt ut alla torp och stugor och betecknat dem med förkortningar (ST för soldattorp, T för torp samt B för backstugor och bebyggda lägenheter).

Utsnitt ur den ekonomiska kartan för Skaraborgs län (1877-1882)

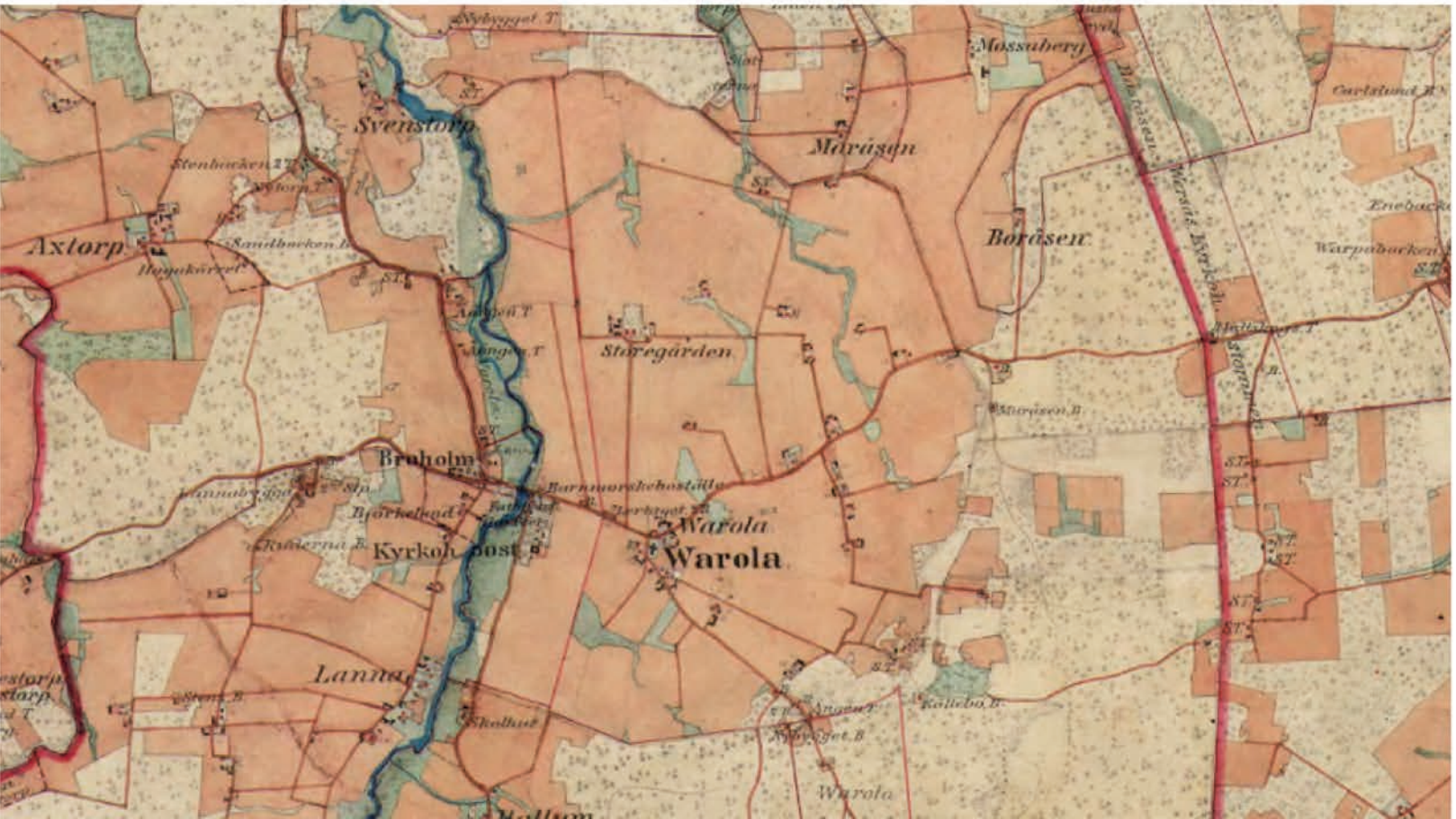

Handritade kartor och andra skifteshandlingar

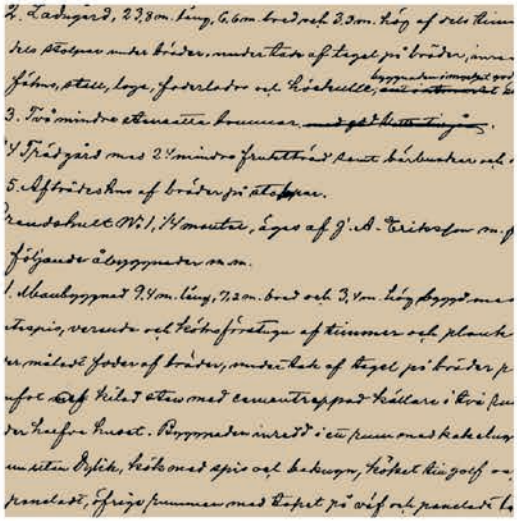

Ovan:
Utsnitt ur en beskrivning av en gård i Brandshults by, Släps socken i Halland, upprättad i samband med laga skifte 1907.

I samband med de stora jordreformerna (storskiftet, enskiftet och laga skiftet) upprättades en mängd handlingar i form av kartor, byggnadsbeskrivningar och andra dokument som kan vara användbara vid en torpinventering. Skifteshandlingarna arkiverades och man kan hitta digitaliserade dokument på Lantmäteriets hemsida (www.lantmateriet.se).

Nästa uppslag:
Utsnitt ur handritad karta från 1769 över skog tillhörig några byar i Varola socken. Vi har ringat in två soldattorp, Ängåsen och Stångeläsen, som också finns utmärkta på den ekonomiska kartan på sidan 87.

Vid sidan av de tryckta kartorna finns en rik skatt av handritade kartor och här kan man hitta uppgifter om torp och stugor. Särskilt användbara är de kartor som återfinns bland handlingar som upprättades i samband med de skiften som förrättades i byarna (i första hand under 1800-talet men för vissa orter redan i slutet av 1700-talet och i somliga fall in på 1900-talet).

Författningen om storskifte utfärdades 1749 men själva skiftet, som innebar att ägorna samlades i färre skiften för varje gård, genomfördes i många byar först i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet.

I Skåne och andra slättbygder genomfördes på många håll ett mer genomgripande enskifte. Modellen passade inte lika bra i andra delar av landet och 1827 kom därför en stadga om laga skifte, som innebar att varje gård fick ett eller ett fåtal skiften vilket i praktiken innebar att byarna sprängdes och gårdar flyttades ut från den gamla bytomten.

Skifteshandlingarna innehåller dels kartor över byarna, med bebyggelse och ägor inlagda, före och efter skiftet, dels detaljerade förteckningar över gårdarna och den bebyggelse som flyttas i samband med skiftet. Även hus som ska rivas och återuppbyggas på en ny plats beskrivs ingående i handlingarna.

Skifteshandlingar förvaras i Lantmäteriets arkiv och finns tillgängliga i digital form via institutionens hemsida (www.lantmateriet.se). Observera att kartorna och andra handlingar kan finnas både i Lantmäteriverkets centrala arkiv (Lantmäteristyrelsen) och i de olika Lantmäterikontorens arkiv (Lantmäterimyndigheterna), vardera omfattande ett län. Man måste alltså söka i bägge delarna för att få tillgång till allt material som finns bevarat.

Det finns också många andra slags handritade kartor, exempelvis sådana som upprättats vid nya fastighetsbildningar och ägoskiften av olika slag.

På nästa uppslag ser vi en del av en vacker handritad karta från 1769 som visar de skogar som tillhör vissa byar och gårdar i Varola socken i Västergötland. Inägorna är vita och skogen utgörs av de färglagda fälten. Ett noggrant studium avslöjar att det på kartan märkts ut ett par soldattorp och ryttartorp samt ytterligare ett torp och en backstuga. Kartan är ett exempel på att det kan löna sig att använda sig av äldre kartmaterial när man arbetar med en torpinventering.

Boagjärdets Ägor
BOAGÄRDET
Hallums Byes Ägor Höta Här
HALLUMS BY.
LANNA BY.
Brefalls
Häraflacks
Moen
Moen
Soldat Torp
Wäskerge
Skallegl
Ön Öfan
Sörgl
Nolgl
Morath
Byes
Byes
WARFWAREFORK
St. ALEBÄCKEN.
L. ALEBÄCKEN
DUNBERGSHU

Charta
öfwer
WAROLA och HALLUMS
Byarsfamt Hemmanen Boagärdets, Swarf
waretorpets, St. och Lilla Alebäckens, Perekut
tens, Dunbergshulls och Boeräsens Skog
Uti
SKARABORGS HÖJDING
Käkinds Härad och Warola Sochn, Up
rättad åhr 1769 af
Carl Sok. Hellström
WAROLA
W. PRÄSTGÅRD
WAR KYRCKA
WAROLA
Storg.
Nolg.
Log.
BY.
Byes
Ägor
Häremot
Korgatorps
KORGATORP.
Ägor
Ryttare Torp
Soldat Torp
Ryttare Torp
Back Stuga
Lia.
Brittevas
Boeräsen
№ 20.
№ 10.
№ 5.
№ 1.
№ 1.
№ 35.
№ 9.
№ 11.
№ 8.
№ 8.
№ 34.
№ 6.
№ 37.
№ 1.
№ 14.
№ 15.
№ 7.
№ 3.
T.
E.
B.

Flygfoto

Under efterkrigstiden blev det populärt med flygfotografering av gårdar. Bilderna är ofta av hög kvalitet och såldes som inramade förstoringar. Stora mängder flygfoton har arkiverats och kan sökas på webbplatser som www.flygfotohistoria.se och www.aerobilder.se där man också kan beställa kopior.

Även om flygfotograferingen främst dokumenterade gårdar finns det alltid en möjlighet att torp och stugor finns med och det är därför värt besväret att söka igenom det här materialet.

Detalj av ett flygfotografi. Även om man främst fotograferade gårdar kan man också hitta bilder av torp i flygfotoarkiven. Kvaliteten är hög på dessa fotografier och man kan beställa nya förstoringar.

Mantalslängder och jordeböcker

Mantalslängder och jordeböcker var de viktigaste typerna av skattelängder och användes som underlag vid beskattning av befolkningen och gårdarna. Ursprungligen erlades en stor del av skatten i naturaprodukter men med tiden ersattes naturabeskattningen med penningskatter. Mantalslängderna fördes som grund för personskatter och jordeböckerna för skatter på gårdarnas produktionsförmåga (jordskatter).

Mantalslängderna blev med tiden mycket detaljerade och förtecknade en rad olika skatteobjekt, inte minst olika typer av lyxkonsumtion, som staten ville begränsa. Den här delen är förstås inte relevant för att kartlägga befolkningen i torp och stugor. Däremot är mantalslängderna en utmärkt källa till uppgifter om befolkningens sammansättning och en nödvändig hjälp när kyrkoarkiven förstörts.

Jordeböckerna ger inte samma bild av befolkningen men kan ändå vara användbara eftersom serierna ofta går längre tillbaka än husförhörslängderna. Samma sak gäller för övrigt en del speciella skattelängder, till exempel Älvsborgs lösen som upprättades 1571 och 1613. I vissa fall är det alltså möjligt att hitta uppgifter om torp och gårdar samt vilka som bodde där ända från slutet av 1500-talet.

Ett uppslag ur Skaraborgs jordebok från 1743 med uppgifter om gårdarna i Varola socken och vilka skatter som ska erläggas.

Husförhörslängder

Husförhörslängder upprättades allmänt först i enlighet med 1686 års kyrkolag men det var inte förrän en en bit in på 1700-talet som de blev allmänt förekommande. Från den tiden utgör de dock en komplett förteckning över alla församlingsmedlemmar. Längderna användes vid husförhör och för att kontrollera kyrkotukten men fungerade också som folkbokföring och ersattes först 1895 av församlingsböckerna.

Att gå igenom socknens husförhörslängder är det enklaste sättet att få en samlad bild av bosättningar och befolkning i äldre tid. Husförhörslängden fördes av församlingsprästen och är organiserad efter rote, by och gård. Förutom namn på alla som var bosatta i församlingen (med undantag för adeln) finns här anteckningar om födslar och dödsfall, giftermål, in- och utflyttningar och ibland andra anmärkningar.

Varje gård har i allmänhet en egen sida, med namn på bonden och hans familj överst och nedtill tjänstefolk, inhyses och andra. Torp kan antingen vara införda i anslutning till huvudgården eller ha en egen sida i boken. Backstugor hittar man ofta längst ned på sidan, under rubriker som ”En stuga”. På de flesta håll i landet kan man räkna med att fattigbebyggelsen var som störst under 1800-talets andra hälft.

Längderna ger alltså en samlad, detaljerad bild av socknens befolkning och gör det också möjligt att se vilka torp och stugor som funnits vid en viss tid och till vilka gårdar de hörde. Däremot är längderna inte till hjälp om vi vill veta exakt var torpen varit belägna.

Husförhörslängderna förvaras idag på landsarkiven men finns också utlagda på internet (till exempel på http://sok.riksarkivet.se/svar-digitala-forskarsalen, www.arkivdigital.se, www.ancestry.se och www.familysearch.org). I enstaka fall har längderna gått förlorade och man får då gå till andra källor, som jordeböcker och mantalslängder (se föregående sida). Här kan dock uppgifterna om den fattigaste delen av befolkningen vara bristfälliga.

På nästa uppslag återges ett par sidor ur husförhörslängden för Jonsbergs församling i Östergötland. Här hittar vi uppgifter om boende på torpet Smedstorp under tiden 1817–1834 och får samtidigt en inblick i de hårda livsvillkoren för en torparfamilj under Karl XIV Johans tid.

Vi kan se att Botvid Olofsson och hans hustru Anna Sunesdotter bodde på torpet 1817 och att några av deras barn då bodde hemma

men flyttade ut under de kommande åren. Botvid avled 17 januari 1827, vid 55 års ålder. Torpet togs då över av Anders Johansson och hans hustru, Stina Maja Lind. De var 23 respektive 26 år gamla och flyttade in från grannsocknen Häradshammar. Ett par år senare får de sonen Johan som dör samma år. Anders och Stina Maja blir inte gamla på torpet och 1833 efterträds de av Petter Månsson och Maja Jonsdotter som har två barn. Petter Månsson dör redan 7 december samma år ”under ett omkullstjelpt lass på resan till Norrköping”. Fredric Larsson och hans hustru Anna Stendahl tar därefter över torpet. De kommer inflyttande från Dagsberg 1834 med tre barn. I juni får de en son, Fredric, som dör bara sex månader gammal, veckan före jul. Under loppet av sju år har Smedstorp haft inte mindre än fyra olika torpare. Två av dem har dött, liksom två småbarn.

På sidorna 100–101 ser vi ett uppslag ur Varola husförhörslängd 1782–1810, närmare bestämt sidorna för Stängselåsen, soldatboställe under Logården, Nr 32 i Secondmajorens kompani.

Vi ser att soldattorpet under dessa år haft fem olika soldater. Den förste, Jonas Loberg, dog i Landskrona 1784 och den fjärde, Johannes Loo, stupade 1807 under det Pommerska kriget. Lägg märke till namnskicket: båda männen har fått sina namn efter soldattorpet. Bland övriga soldater finns också en som har det typiska soldatnamnet Pantzar.

Husförhörslängden ger här ingångar till annat källmaterial. När vi vet vad soldattorpet haft för nummer och kompanitillhörighet kan vi lättare hitta syneprotokoll och andra militära handlingar med anknytning till torpet.

Nästa uppslag:
Ur husförhörslängden från Jonsbergs församling 1817–1834, uppslaget för Smedstorp.
Lägg märke till prästens betygssättning av varje persons färdighet i att läsa innantill och kunna läsa Luthers katekes och förklaringarna.
I anmärkningskolumnen kan man hitta särskilt intressanta uppgifter.

38 Namn. Smedstorp.	Född Ut	Ålder	Hitkom. Ifrån	Ålder	Besök No	Koppor	Läser. Innantill.	Luthers Catechet	Förkl.	Förslär.
Torp. ~~Bothild Olovs.~~	O. Husby	72 2/3	Husby	13	6		ab	a	a	
1 h. ~~Anna Jonesdott.~~	Jonsb.	74 3/4					ab	a	a	
~~Son Bothild~~	O. Husby	08 3/4	Husby	13			c	c	c	
~~Son Olov~~ — —	O. Husby	06 27/2	O. Husby	13			a c	b	a c	
~~Son Jonas~~ —	O. Husby	10 13/4	O. Husby	13				c	c	
~~Son Bothild~~	Husby	3/4 08	Rönö	28	24		c	c	c	
~~dott. Anna Maja~~	O. Husby	11 31/12	Husby	13.			b	a b	a b	
~~dott. Inga~~ — —	Jonsb.	15 11/2		—	—	V.19	b	b	b	
dott. Catharina — —	Jonsb	17 7/9				V.19	b	b	ab.	
Dagl. Andreas Johansson	Hörna	12/9 03	Hörna	27	15		bc	b	b	
2 ~~Hörna maja Jonsd~~	Lerarb.	15/2 99	d-	24	14		b	b	b	
Son ~~Johan~~	Jonsb.	25/9 29								
Torp. ~~Petter Håkansson~~	Hanna	97 22/11	Hörna	37	4	n.	c.c.	c	c.	
Enkl. ~~Maja Jonsd.~~	Jonsb.	00 12/9				n.	ab	a	a	
m.f.g. ~~Son Magnus Peter~~	Nörrb.	29 16/4	Hörna	37	—	v				
— ~~d. Anna Lina~~	O. Husby	26 24/3				v	b	a	a	
Torp. Fredric Larsson	Tingstäd	88 7/9	Dagsb.	34	6	n	a.	ab	ab	
g. Anna Mendal —	D:-	02 26/9				n	a.	a	a	
Son Nicolaus — —	Dagsb.	29 20/4	Dagsb.	34		v.				
Son Fredric	Jonsb.	34 11/6	—	—	—					
dott. Lina maja —	Tingst.	3/4 23	Dagsb	34	—	v	c	c		
d. Carolina Mathilda	Dagsb.	32 20/2	Dagsb	34	—	v.				

Bivistat Förhören					Särskilta anmärkningar.	Utflyttat.	
18 Hus. lass.	18 Bot. Pl.	18 Vigd.	18	18		till	år.
ab ab	a a	1805. Sedan 1827.				+ 14/1 27 p. 25	
c c c	 c					Rönd Hhmn p. 197.	1822. 24
c c	mm a					p. 308 p. 42. p. 25.	
		11/5 27.				p. 311	
						+ 27	
a	a	26/10 32			Dd 7/12 33 under ett omhullstjelpt lass på resan från Norrköping.	p. 223	
						p. 303. p. 223	
						+ 19/12 34	

Gårdarnas Nummer	Gårdarnas Namn	Hemmans Delarna Numrade	Hemmans Delarna Innehade	Åbornas och folkens Namn	Födelses Orten	Födelses Årt	Huusfaderns ordinarie Lägd.	1	2	3	4	5	Extraordinarie Lägd.	1	2	3	4	5	Anmärkningar.
	Stangelsäkn. Soldat Boställe under Loggården. № 37. Ko: Maj: Compagnie.	Torp		Jonas Loberg	Warsäks	1726 55/4	0	x	x	x	x	x	-	-	-	-	-	-	Död i landsförm 1784
				hf. Margareta Ohrsdr.	Segerhella		x	x	x	x	x	x	1	1	1	1	1	1	Gravsätt. Död d. 1 Maj 92
				Maria Jönsdr.	Walora	1759 22/4													emp. 21. Dorff:
				dr. Christina Gällingr	Ego Boställe	1766 7/4	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	-	Dorff. 87.
				Annicka			x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	-	Dorff. 85.
				Pehl. Lars Nordström	Hora	1757	1	1	1	1	1	1							ab. 96. } Utf.
				hf. Maria Nilsdr.	Sjuhegalla	1796 55/3	1	x	x	x	x	x	1	1	1	1	1	1	
				Ingria Larsdr.	Skofde	1784 3/3	1	1	1	1	1	1							ab. 92. } 1797.
				Johannes Larsson	Hem	1787 7/3	1												
				Pehl. Jacob Er. Paulsson	Skofde	1772 28/2													afg. 800. } Utfl.
				hf. Greta Jacobsdr.	Wargahs	1761	x	x	x	x	x	x							
				Caisa Jacobsdr.	Walora	1798 3/4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Död 1795. } 1807
				Caisa Jacobsdr.	Hem	1799 22/11	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Död 1805. } till
				Erik Jacobsson	Hem	1801 4/4													Kr. Ofvf.
				Johannes Jacobs.	Hem	1803 12/3													
	№ 782.			Pehl. Johannes Loo	Hwarf	1782	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Skriftg. 1807 under Kom. Sjöregl. d. 19. Jedi.
				hf. Stina Nilsdr.	Hem	1779													
				Ben Johansson	Hem	1807 12/1													
				Pehl. Gustaf Jager	Sandhem	1790.													

Gårdarnas Namn	Hemmans Datarne		Åboernas och Folkens Namn	Födelses Orten	Året	Hundskapen											Anmärkningar
							utan till										
							Luth. Cat.										
							1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	
Hörer. Lill. No 1. Som Velfjer.	Gjuhyse C.		Kyrkowaktaren Lars Bengtsson	Wårsahs wid Dinström	1736 27/6	x	x	x	x	x	x	1	1	1	1	1	Se nedanföre. —
			H. Lena Nilsdtr.	Warola Stat.	1720 6/11	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-	Död 1794 d. 3. Aug.
			Lisa Larsdtr. —	Walora	1762 6/8	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-	Bortf. 96.
			Lars Bengtsson	Wårsahs	1736 27/6	x	x	x	x	x	x	-	-	-	-	-	Död 1802 4/12
			H. Kierstin Larsdtr.	Sjögerstad	1767	x	x	x	x	x	x	-	-	-	-	-	Se nedanföre.
			Hig. Greta Arvidsdtr.	Wårsahs	1768 23/4	x	x	x	x	x	x	-	-	-	-	-	Se nedanföre
	Wiel Stängelsäd. No 50.	Torp.	Jonas Gabriellsson	Warola	1733 1/12	x	x	x	x	x	x	1	1	1	1	1	Bräckelig. Bortf.
			H. Maria Pehrsdtr.	Ibm	1717 11/8	1	x	x	x	x	x						
			Kyll. Anders Brogren	Wårsahs	1751 29/11	x	x	x	x	x	x	1	1	1	1	1	
			H. Stina Jeansdtr.	Grefbäck	1748 12/2	x	x	x	x	x	x						ab 93. 96.
			Johannes Anders	Skiefde	1776 7/9	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	ab 95. pag. 18. Bortf. 98
			Gabriel Andersson	Ibm —	1780 8/2	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	pag. 80.
			Kierstin Andersdtr.	Ibm —	1784 23/4	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	Bortf. —
			Jonas Andersson	Walora	1789 4/1	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
			Drag. Peter Farilig	Walora	1767 7/9	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
			H. Lisa Andersdtr.	Ibm —	1768 1/4	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
			Sven Pehrsson	Fogelås	1793 9/10	x	1	1	1	1	1						
			Laisa Pehrsdtr.	Ibm —	1796 1/4	x	1	1	1	1	1						
			Maria Pehrsdtr.	Ibm —	1799 23/5												
			Lisa Pehrsdtr.	Ibm —	1802 2/2												
			Anna Stina Pehrsdtr.	Ibm —	1804 21/4												
			Ulrica Pehrsdtr.	Ibm —	1807 23/2												

Ägandet av torpen

Föregående uppslag:
Ur husförhörslängden från Varola församling 1782–1810. Uppslaget för Logårdens soldattorp Stängseläsen.

Nedan:
Häradsekonomiska kartan framställdes i varierande utformning och kvalitet 1859–1934. På bladet för Jonsberg (1868–77) har man märkt ut jordtorp (Jtp), bätsmanstorp (Btp) och backstugor (Bs). Smedstorp är markerat Jtp.

Den Häradsekonomiska kartan omfattar endast Götaland och Svealand samt delar av Norrbottens län. Konceptversioner av dessa kartor samt några ytterligare län finns tillgängliga via Lantmäteriets hemsida (www.lantmateriet.se).

Fram till 1875 registrerades fastighetsägandet enbart genom att fastighetsaffärer fördes in i de uppbuds- och lagfartsprotokoll som förvaras i domstolarnas arkiv. Detta år upprättades dock särskilda lagfarts- och inteckningsböcker som ger en samlad bild av fastighetsägandet 1875 och alla förändringar därefter.

1933 inrättades särskilda inskrivningsmyndigheter och uppgifterna i lagfarts- och inteckningsböckerna fördes över till fastighetsböckerna. I dag sköts registreringen av fastighetsägande av Skatteverket som inrättat ett samlat fastighetsregister.

När man kartlägger tidigare ägare av ett torp kan det därför vara lämpligt att gå igenom lagfarts- och inteckningsböcker. De är upplagda på ungefär samma sätt som församlingsböckerna: socken för socken och by för by och innehåller uppgifter om mantal och ytvidder för avstyckade fastigheter. 1908 infördes en ny numrering av fastigheterna där nybildade fastigheter fick ett unikt nummer av typen Smedstorp 1[1], Smedstorp 1[2]

Ingvald med hustru	1638
Ingvald med hustru *(som inhyses)*	1642–46
Måns med hustru, båtsman	1642, 1643, 1654
Anna Larsdotter, mågen Nils Eriksson med hustru Elin Botvidsdotter	1658
Hustru Karin	1667
Öde	1675
Ej upptagen i mantalslängd	1678
Hemming	1698, 1691
Samuel, förmanskarl, ogift	1691, 1692
Joen, skräddare, inhyses	1691
Mats Månsson, torpare	1702–1715
Öde	1718
Hemming, torpare	1721
Jöns Hemmingson, torpare	1725–1738
Håkan Mattsson, torpare	1739–1750
Erik, torpare	1750–1760
Bengt Bengtsson, torpare	1760–1782
Erik Persson, torpare (ogift)	1782–1783
Jonas Jacobsson, torpare	1783–1789
Carl Jonsson, torpare	1789–1796
Anders Håkansson, torpare	1796–1801,
Anders Håkansson *(som inhyses)*	1801–1812
Per Andersson, torpare	1801–1812
Botvid Olofsson, torpare	1812–1827
Anders Johansson, torpare	1827–1832
Petter Månsson, torpare	1832–1833
Fredrik Larsson, torpare	1834–1837
Jacob Appelquist, torpare	1837–1862
Gustaf Nilsson, torpare (Period 1)	1867–1871
Anders Nilsson, Kronofjärdingsman	1871–1892
Karl J Nilsson From, arbetare	1894–1895
Eva Charlotta Rapp, f.d. piga	1895–1896
Gustaf Nilsson, f.d. arrendator (Period 2)	1896–1917
Karl Edvard Larsson, jordarbetare	1919–1919
Ernst G Åberg, skomakare, jordbrukare	1921–1927
Johan August Nilsson, urmakare	1928–1935
Bror Henning Åberg, jordarbetare	1935–1943
Erik Emanuel Bergström, jordarbetare	1943–1979
Lars Danielsson, hyresgäst	1980–1990
Eva Rosenqvist, lärare	1991–1993
Bengt-Ola Morgny, operasångare	1993–

och så vidare. Fastighetsböckerna förvaras i Landsarkivet i Härnösand men digitaliseras, läggs ut på internet och kan sökas via Riksarkivets hemsida (http://sok.riksarkivet.se/fastighetsbocker).

Ägarlängden till vänster har sammanställts av den nuvarande ägaren till Smedstorp i Jonsberg med hjälp av uppgifter från husförhörs- och mantalslängder samt jordeböcker. Som vi kan se har torpet stått öde under ett par perioder och efter 1870-talet har det allt oftare varit bebott av arbetare och hantverkare. Notera också att man i äldre tid ibland endast angav förnamn.

Vill man kontrollera om de boende också varit ägare får man gå till domböckernas uppbuds- och lagfartsprotokoll eller, när det gäller nyare tid, fastighetsböcker och andra äganderättsregister.

Gustaf Nilsson och Lovisa Karlsdotter
Smedstorp (1909)
Privat samling

Synehandlingar

Arkiv där man kan hitta synehandlingar:

Härads-, rådhus- och ägodelningsrätternas arkiv (förvaras i landsarkiven)
Hus-, boställs-, gräns- och marksyner
Länsstyrelsens arkiv (förvaras i landsarkiven)
Protokoll upprättade vid skatteköp, skattläggning och jordrannsakning, boställsyner och soldattorp
Kronofogdars, kronolänsmäns och häradsskrivares arkiv (förvaras i landsarkiven)
Protokoll från skattläggning med mera, husesyner, soldattorps- och vägsyner
Kammarkollegiets arkiv
Skattläggnings- och skatteköpssyner
Lantmäteriets arkiv
Syner upprättade vid skiften
Domänintendentens arkiv (förvaras i landsarkiven)
Av- och tillträdessyner av kronoegendomar
Regements- och andra militära arkiv (förvaras i Krigsarkivet)
Syner av officersboställen och soldattorp
SJ:s arkiv och sådana som rör svenska kanaler (förvaras i landsarkiven och Riksarkivet)
Syner av banvaktsstugor och slussvaktstugor
Bergsmästarnas arkiv (förvaras i landsarkiven)
Syner vid bruk och gruvor

Arrende- och torpsyner förvaras i regel i fastighetsägarnas arkiv, till exempel de gårdsarkiv som ofta bevarats från större gods, gårdar och bruk. En del finns kvar i enskild ägo men många har också lämnats till Riks- och landsarkiven, företagsarkiv och museer (till exempel Nordiska museet) samt andra institutioner. För att spåra gårdsarkiv kan man använda sig av NAD, nationella arkivdatabasen (http://sok.riksarkivet.se/nad).

På soldattorpen genomfördes med jämna mellanrum syneförrättningar, så kallade soldattorpssyner. Syftet var att kontrollera att rotebönderna, som var skyldiga att bygga och underhålla torpet, skötte sitt åtagande gentemot soldaten. Vid syneförrättningarna upprättades alltid protokoll.

Det fanns många andra slags boställen, avsedda för en rad olika befattningar. I kusttrakterna fanns till exempel lotshemman och fyrplatser. Andra exempel är banvaktarstugor och slussvaktarstugor. Förutom prästgården ansvarade socknarna också för boställen åt exempelvis klockaren.

Syner utfördes också vid andra slags torp och på arrendegårdar, till exempel i samband med ägarbyte eller förnyelse av kontrakt, vid skiften, skatteköp och skatteläggning eller efter bränder.

Syneprotokollet följer i allmänhet en mall där man först anger var synen hållits och vilka personer som närvarat. Därefter förtecknas de brister som ska åtgärdas. Protokollen kan på så sätt ge en bild av hur torpet eller gården såg ut.

På nästa sida har vi ett syneprotokoll för Logårdens soldattorp 782 . Vi kan se att rotemästaren Anders Månsson och soldaten på torpet, Nils Bjurman, varit närvarande vid synen och av texten framgår vidare att ett antal förbättringar och reparationer måste göras. Bland annat ska taket på boningshuset omtäckas med halm och torv och ladugårdens tak ska påtäckas med halm och mossa.

Syneprotokoll från soldattorpet Stängseläsen i Varola, 1740
Protokollet finns i arkivet för kronolänsmannen i Kåkinds övre distrikt.

Summa 11.

No. 782. Warola Logården. Närvarande som Rotmästare Johannes Johansson i Fräsbg Thorestorp, samt Soldaten Nils Bjurman.

Stugan. Bristande Brädfordring å båda sidor verkställes — 3

Taket påtäckes med 8. Skmd halm — 8

Torf och Arbetslön — 4.32

Nya bågar med foder insättas i Södra gafvelfönstrek — 2

Nya bågar insättas i Westra Stugufönstrek — 1.16 — 19.

Ladugården. Stenfotens reparerad — 32

Taket påtäckes med 10. Skmd halm — 10

Poll och Arbetslön — 5

Nya windskid anskaffas — 1.16

Ett skylbräde öfver Logeteljdet an bringas på östra sidan — 24 — 17.2

Torpkontrakt

Det fanns inga juridiska krav på att relationen mellan gårdsägare och torpare skulle regleras skriftligt men med tiden blev det vanligt att man upprättade formella kontrakt för att fästa på papper vilka skyldigheter man hade gentemot varandra. Sådana torpkontrakt finns i dag på olika ställen, framförallt i gårds- och familjearkiv och har ibland lämnats till hembygdsföreningar och museer.

Vårt exempel hittade vi som en bilaga till ett inteckningsprotokoll i Bollebygds häradsrätt. Kontraktet, signerat av jordägaren Johan August Johansson och jordarrendatorn Sven Andreasson, är på många sätt typiskt: det gäller en ”lägenhet” (ett stycke mark för ett torp) som kallas Jangbergsbacke och är beläget vid Kosvedjorna på frälsehemmanet Björketorps Dalgård

Jag undertecknad bortarrenderar ett stycke mark under mitt ägande hemman Dalagården till Sven Andersson och hans hustru Lotta Bengtsdotter vid Gislå lägenheten kallas Jangbergsbacke och är belägen vid Kosvedjorna intill Skynnereds sträng till den vidd och storlek som blivit utstakad i övre ändan av den så kallade jordmossen och ned till blötingen mot följande villkor: Lägenheten lämnas på fyrtio nio år räknad från 1874 års utgång mot följande villkor:

1. I årlig skatt betalas eller utgöres för 3 av de första åren med 10 mandagsverken om året mot kost på stället.

2. För återstående tid av kontraktets innehåll skall arrendatorn betala 20 kronor om året med 12 mandagsverken för varje år när påkallning sker. Penningskatten betalas i två terminer om nyår hälften och om midsommar den andra hälften.

3. Arrendatorn bekommer virke till 2 famnar ved årligen soma v honom hugs och framskaffar sjäv efter ägarens anvisning i skogen.

4. Mulbete för arrendatorn får begagnas på min mark.
   Arrendatorn har rättighet att få hugga 2 lass hägnavirke I skogen om året likaledes efter anvisning.

5. Arrendatorn skall hava tillsyn till mina närgränsande ägor både med skog och växande grödor.

6. Om arrendatorn ej uppfyller dessa föreskrivna förbindelser och villkor eller på något sätt härmed förbryter på vad sätt eller beskaffenhet det vara må vare han sig denna lägenhetgenast förlustig utan motsägelse till aflyttning från stället.

Till yttermera säkerhet å båda sidor för ovanskrivna villkor och förbindelser hava vi taget varandra ett exemplar som härmed på det kraftigaste försäkras av [signaturer].

Boupptecknigar

Enligt 1734 års lag skulle boupptecknigar upprättas efter alla dödsfall men ofta gjorde man dem bara efter den make som dog först. Boupptecknigar kan också saknas för personer med mycket små tillgångar; ett av skälen till att de upprättades var nämligen att dödsboet skulle betala vissa skatter och avgifter, till exempel den så kallade fattigprocenten som gick till socknens fattiga. Undersökningar har visat att det gjorts boupptecknigar efter ungefär hälften av alla dödsfall. Det är alltså inte säkert att man hittar boupptecknigar efter alla som bott i torp och stugor men man kan räkna med att det finns upptecknigar efter de flesta torpare och det kan vara värt mödan att söka efter detta slags dokument. Bevarade boupptecknigar ger nämligen en detaljerad bild av tillgångarna, och därmed livsföringen, på ett torp vid en viss tidpunkt.

Boupptecknigarna finns i häradsrätternas arkiv, organiserade i särskilda serier. Originalen finns i landsarkiven men de har mikrofilmats och finns tillgängliga genom Riksarkivets databas SVAR. (Högupplösta bilder finns också tillgängliga genom www.arkivdigital.se.)

I vårt exempel (se nästa uppslag) återvänder vi till den tidigare nämnde Botvid Olofsson. När han avlider 1827 upprättas en boupptecknig. Den finns i häradsrättens arkiv och ingår i en serie som digitaliserats och kan sökas på internet.

Jonsberg tillhör Östkinds härad, varför vi går till boupptecknigarna i Östkinds häradsrätt. Vi såg i husförhörslängden att Botvid avled den 14 januari 1827. Vi måste därför söka bland boupptecknigarna för detta år. De ingår i en volym som omfattar ett tiotal år och eftersom upptecknigarna inte ligger i exakt tidsordning så får vi bläddra igenom ett stort antal innan vi hittar den vi söker. Det visar sig att boupptecknigen gjordes redan den 22 januari, bara en vecka efter Botvids död.

Boupptecknigen inleds med en lista över arvingarna. Förutom änkan Anna Sunesdotter bestod familjen av barnen Olof (21), Botvid (19), Jonas (17), Anna Maja (16), Inga (12) och Carin (9). Sedan följer en detaljerad förteckning över boets tillgångar, ned till minsta redskap och föremål. Vi får därmed en ögonblicksbild av vad som kunde finnas i ett fattigt torparhem vid den här tiden, inklusive möbler, kläder och husdjur (en ko, en tjur, en kalv, sex får, en sugga). I hemmet fanns bara en bok: ett exemplar av Nya Testamentet.

Nästa uppslag:
I boupptecknigar finns dödsboets alla tillgångar förtecknade, inklusive alla redskapoch klädespersedlar. Här ett par sidor ur boupptecknigen efter torparen Botvid Olofsson som avled vid Smedstorp 1827. Ur Östkinds häradsrätts boupptecknigar.

Transport	21.	14.
1. stk. Döna, 1. stäm, 1. Bakkläg	—	38.
1. stk. Skäppa, 2. Wanna, 1. Kappe	—	15.
2. stk. Brännvinsfjordingar, 1. Valjer, 1. Sä	1.	5.
flera Trädkoppe	—	11.
1. stk. Besma, 1. Häckla	—	12.
1. stk. Kärra, Kjälke, 1. Wagn, 1. Kärra, Sele	5.	14.
1. stk. Harf, 2. Bogträn	1.	1.
1. stk. Häggar, 1. Vord, 2. Skäp m. m.	3.	20.
Enkans dagliga Sång	2.	—
3. stk. Hufhuddle, 2. Täcker	1.	12.
2. stk. Skjorter, 1. Hatt	1.	34.
4. stk. Räcke, och Tröjer	9.	41.
5. Par Bypor, 4. Gwärter	5.	8.
2. Par Strumpor, Stöfla, Skor	1.	24.
2. stk. Nattkappar, m. m.	1.	16.
2. stk. Buttjettjer, 1. Glas	—	24.
1. stk. Kista	—	24.
1. stk. Driks Tunna	—	36.
1. stk. Säcks	—	16.
1. stk. Dito	—	16.
5 Transport	50.	—

Transport	5.
Creatur	
1. stk. Ko.	1.
1. stk. Tjur	1.
1. stk. Tjurkalf	4.
1. stk. Wägga	1.
1. stk. Dito	1.
1. stk. Dito	1.
1. stk. Dito	1.
1. stk. Dito	1.
1. stk. Dito	1.
1. stk. Sugga	4.
För Bruk och Utsäde	
1/2. Tunna Råg	5.
4ra Kappar Hwetes	1.
För Bruk	1.
5 Summa	105.

Huses Gäld och Skuld

	Rdr	Sk	Rd
Till Spector Kjällgren på Jonsberg	141.	2.	–
Till Drängen Sven Andersson i Nybygge	1.	28.	–
1826. års Debets Sedel	3.	46.	6
Till Anders Andersson i Hjerö	10.	32.	–
Till Anders S. Sö i Kjäfstebo	–	24.	–
Till Magnus Holmberg i Klåckarebo	1.	16.	–
Auctions Skuld till Eklund i Häradshamnar	3.	13.	–
Till Olof i Kjäfstebo	1.	21.	4
Till Herr Prosten Dahlin	1.	16.	–
Till Olof i Kjäfstebo för 1 rdr. Tårkjött	1.	26.	8
Nämdemans Arfvode	–	16.	–
Till Höglofliga Härads Rätten	1.	–	–
För Bouptekning och 2:de Exemplar Skrifning m. m.	2.	–	–
Fattig Procenten af Summan	–	6.	4
5 Summa Gäld.	170.	7.	4

Att alt är rätt och rederligen upgifwet och intet medritt eller villja undan dolgt kan jag med Ed besana om så äskas

Anna Sunnedotter
A.L.D. Erka

Att altär upteckna att och wärderatt betygar vår försig
Nils Nilsson och Olof Nilsson i Mönnerum.
Förrättningsman Nämndemann

Med före gående förrättning finner wi oss nögde och underskrifwa Olof Olofsson i Kjäfstebo Nils Svensson i Stockstorp
å de omyndiges wägnar. å Enkans wägnar.

Fattig Procenten är till Jonsbergs kyrko Fattigcassa inbetalt
[illegible] Wacco, qvitteras af Jonas Pehrsson i

Spår i terrängen

Vad finns kvar på en boplats efter femtio, hundra eller hundrafemtio år? I dag rivs nog sällan gamla torp (de har blivit fritidshus) men på många håll förfaller övergivna hus, inte minst i avfolkningsbygder och i trakter långt ifrån kuster och sjöar.

Ibland försvinner spåren helt, till exempel i de fall då markägaren bestämt sig för att göra åker av tomten, om det byggts en väg eller nya hus på platsen eller om skogen fått ta över och man låtit skogsmaskiner gå fram.

Gammal torpgrund har inte samma antikvariska skydd som fornminnen men hembygdsföreningarna kan göra en insats genom att markera dem med skyltar och på andra sätt uppmärksamma markägarna om platsens historiska betydelse.

Hur ser då spåren ut efter gamla torp och stugor? En vandring runt några övergivna boplatser i Sörmland kan tjäna som exempel.

Området hör till ett par större gods och här revs ett stort antal små stugor under andra världskriget. Enligt uppgift var anledningen att man ville använda virket som brännved men troligen handlade det mer om rationalitetsskäl. Torparna var på väg att försvinna och deras barn hade blivit industriarbetare i den närbelägna staden. Äldre och obemedlade människor, sådana som tidigare bott i de små stugorna, hamnade nu antingen i en lägenhet i tätorten eller på det nya ålderdomshemmet.

Än i dag finns dock många spår av den gamla torpbebyggelsen: Fruktträd och bärbuskar är ett omisskännligt tecken på att det en gång funnit ett torp eller en stuga på platsen. Här finns plommon- och körsbärsträd samt knotiga aplar och dessutom krusbär och vinbärsbuskar. Och syrenbuskarna verkar ha ett närmast evigt liv. Brännässlor vittnar om gamla sophögar och gödselstackar där kvävehalten i marken fortfarande är hög.

Tegel i en övervuxen hög betyder antagligen att här finns en gammal skorstensmur och gräver man i marken kan man säkert hitta gamla tegelpannor. En bevarad stengrund, några hörnstenar och en stengärdesgård bekräftar att det handlar om en övergiven boplats.

Dessa spår hjälper oss att bestämma exakt var det funnits torp och stugor men ofta har det legat flera små hus nära varandra och det kan vara svårt att identifiera den enskilda ruinen.

Nästa sida:
Syrener och äppelträd indikerar att här legat ett torp eller en stuga. Husgrunder, stengärdesgårdar, sammanrasade jordkällare och tegel från skorstensstockar visar att här funnits bebyggelse.
Foto: Kjell Andersson

Ordna och presentera resultatet av inventeringen

Nedan:
Blankett från torpinventering i Tölö, Halland

Nästa sida:
Torp och sevärdheter utmärkta på en karta från torpinventering i norra skogsbygden i Fjärås, norra Halland.

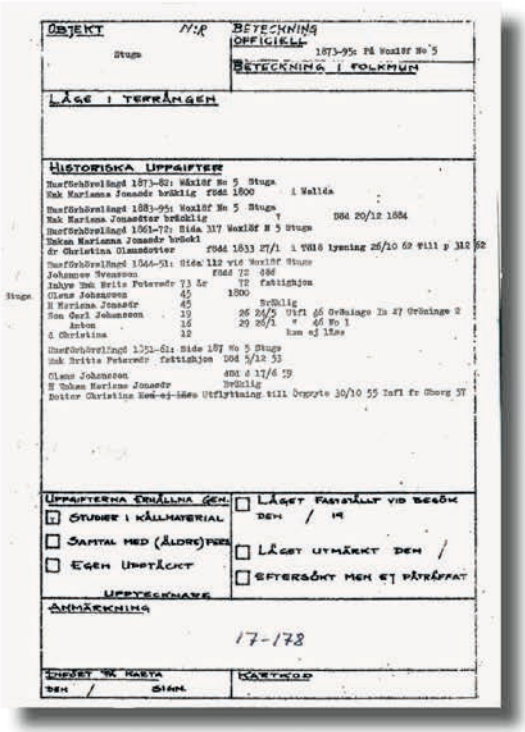
OBJEKT N:R
Stuga
BETECKNING OFFICIELL
1873-95: På Woxlöf No 5
BETECKNING I FOLKMUN
LÅGE I TERRÄNGEN
HISTORISKA UPPGIFTER
Husförhörslängd 1873-82: Växlöf No 5 Stuga
Hak Mariasna Jonsadr brukig född 1800 i Wallda
Husförhörslängd 1883-95: Woxlöf No 5 Stuga
Hak Mariasna Jonsadtor brukig † död 20/12 1884
Husförhörslängd 1901-12: Sida 317 Woxlöf N 5 Stuga
Dakan Mariasna Jonsadr brukl
dr Christina Olsmadotter född 1833 27/1 i Vöhl lysning 26/10 62 Vill p 312 62
Husförhörslängd 1944-51: Sida 112 vid Woxlöf Stuga
Johanson Svensson född 72 ogift
Inhys Hak Britta Petersdr 73 Le 72 fattighjon
Stuga Claes Johansson 45 1800 Brukig
H Mariana Jonsadr 45
Son Carl Johansson 19 26 24/5 Utfl 46 Ovänsäge In 47 Ovänsäge 2
Ankom 16 29 26/1 " 46 No 1
d Christina 12 kan ej läse
Husförhörslängd 1951-61: Sida 187 No 5 Stuga
Hak Britta Petersdr fattighjon Död 5/12 53
Claes Johansson död d 17/4 59
H Dakan Mariana Jonsadr brukig
Dotter Christina Hak ej läse Utflyttning till Örgryte 30/10 55 Infl fr Ölsorg 57
UPPGIFTERNA ERHÅLLNA GEN.
☐ STUDIER I KÄLLMATERIAL
☐ SAMTAL MED (ÄLDRE) PERS
☐ EGEN UPPTÄCKT
UPPTECKNARE
☐ LÅGET FASTSTÄLLT VID BESÖK DEN / 19
☐ LÅGET UTMÄRKT DEN /
☐ EFTERSÖKT MEN EJ PÅTRÄFFAT
ANMÄRKNING
17-178
INFÖRT PÅ KARTA DEN / SIGN.
KARTMOD

En torpinventering genererar mängder av material i form av anteckningar, renskrifter av intervjuer, egna fotografier, insamlade bilder och texter av olika slag. För att kunna presentera allt detta för andra måste materialet först ordnas och sammanfattas. Redan i början av forskningsarbetet kan det därför vara lämpligt att på ett systematiskt sätt sortera och spara den insamlade informationen och det kan då vara till hjälp att använda ett färdigt formulär, antingen i sin dator eller på förtryckta blanketter.

Här bredvid återges ett exempel på den senare metoden. Blanketten användes vid en torpinventering i halländska Kungsbacka och gäller en stuga på fastigheten Woxlöf 5 i Tölö församling. Lägg märke till hur man, förutom uppgifter om själva stugan och personer med anknytning till fastigheten, varit noga med att ange vilka arkiv man använt samt källhänvisningar med sidnummer. Detta är något som underlättar för andra forskare att följa upp och själva kontrollera uppgifterna. Just den här inventeringen sammanställdes senare i en skrift, *Torp och stugor i Voxlövs by* (2011), utgiven av Tölö Hembygdsgille.

Som en säkerhetsåtgärd rekommenderar vi att man sparar allt material i form av utskrifter på arkivbeständigt papper även om det också digitaliserats och publicerats på Bygdeband eller någon annan webbplats.

Det vanligaste sättet att presentera en torpinventering är att göra det i form av en förteckning av alla identifierade torp och stugor, lämpligen med en karta där alla objekt finns tydligt utmärkta. Med förteckningen som utgångspunkt kan man sedan skriva korta texter som sammanfattar de viktigaste uppgifterna. Att publicera inventeringen i form av en tryckt skrift gör materialet tillgängligt för många men kan också innebära en betydande kostnad. Ett betydligt billigare alternativ är att presentera den på en webbsida. Då har man också möjlighet att enkelt göra korrigeringar och uppdateringar.

Ska platserna för torpen och stugorna märkas ut i terrängen? I så fall gäller det att göra skyltar av ett beständigt material och man bör räkna med en avsevärd kostnad. För att få en entydig placering av varje tomtplats på kartan kopplad till förteckningen är det lämpligt att ange platsen med GPS-koordinater. Det möjliggör också att framställa en digital, eventuellt interaktiv, karta.

Kartan på nästa sida är hämtad från *Torpruiner och annat sevärt i Norra Skogsbygden* (2013), en skrift framställd av Allarängens

Teckenförklaring
Röd markering; Torpruiner
Blå markering; Övriga sevärdheter
RYARED
RAMMBERG
Ryared åsar
Tors kulle
Råbacka
Bådamossen
HEDE
FREBO
Gröna myr
Smalängarna
Tagsjön
Långemossen
Bådagården
BÅDAGÅRDEN
HÖGLANDA
ALSLÖV
ASSERDAL
Backalycka
Kalvhagen
Frebo
Solid
Svällsen
Svarttjärnen
Holkemossen
Skaggareåsen
BALTARED
TÖLÖ-HAGEN
Fixhult
Fixsjön
Hagen
Sjövik
Munnesjö
BENGTSERED
Baltared
Allarängen
Karsjö
FIXHULT
Kärra
Lilla Iglakärr
Dalen
Högsmossen
Bengtsered
Längedrag
Fridhem
Snoggetorp
SÖSTARED
Östared
SNOGGETORP
Stora Iglakärr
Fälared
Glasberget
Snoketorpsmossa
Ullemossa
Svinabukärr
Kullen
Kullamossen
Torkebomossen
Getakärrsmossen
Korpkullen
Grävlingberget
Krokkärr
Krokkärrsmossen
Örelkärr
Lykulle
Lilla Riedputten
Stora Riedputten
Stora Rullåsen
Lilla Rullåsen
Stora Flarmyrten
Lilla Flarmyrten
Fixhultsberg
Rammberget
Skräppekärr
Sjöbreåsen
Lilla Nyckelsjön
Östra Benkärr
Västra Benkärr
Damnet
Äntesmossen
Antasjön
Nämnsmossen
SKÅREGÅR

Checklista

Uppgifter som man bör samla in för respektive torp:

- *Namn på torpet*
- *Torpets kategori och funktion (soldattorp, dagsverkstorp, stattorp etc)*
- *Belägenhet under gård/gods*
- *Plats på kartan och i terrängen (ev. GPS-koordinater)*
- *Sist fast boende, sista torpare*
- *Tidigare boende på torpet*
- *Tidigaste uppgifter om torpet i arkivhandlingar*
- *Dagens användning av torpet*

Frågor att ställa till uppgiftslämnare:

- *Vilka torp/stugor känner du till i området?*
- *Kan du peka ut platsen i terrängen om torpet/stugan inte längre finns kvar?*
- *Vad har man kallat de olika torpen?*
- *Vilka bodde där? Träffade du någon som bodde där?*
- *Vad har du hört berättas om dem som bodde där? Hur såg de ut? Hurdana var de?*
- *Yrken? Försörjning? Hade de husdjur? Vad odlade de?*
- *Känner du till någon ättling/släkting till de som sist bodde på torpet, som kan ge ytterligare upplysningar?*
- *Känner du till någon annan som kan ge ytterligare upplysningar?*

För att kunna göra kompletteringar bör man också anteckna uppgiftlämnarnas kontaktuppgifter..

hembygdscirkel, och visar hur man kan märka ut ut torp och andra sevärdheter i bygden. Utgivarna har inte bara nöjt sig med att lokalisera torp och stugor och skriva om deras invånare utan också noterat andra märkesplatser och dessutom återgivit sägner och berättelser. Det rör sig om såväl naturfenomen (jättekast, grottor och märkliga träd) som lämningar efter mänskliga aktiviteter (till exempel stenbrott och stenrösen).

Hur märks torpplatserna ut?

Josef Rydén

Att företa en torpvandring när inventeringen är fullbordad brukar vara att sätta kronan på verket. Ofta följer bygdens invånare gärna med på en sådan vandring för att söka upp de gamla torpplatserna och höra berättas om människorna som bott där. Kanske passar man i det sammanhanget på att märka ut platserna med skyltar av något slag.
Hur bör dessa skyltar se ut och vad skall det stå på dem? Följande typer brukar rekommenderas:

- Inplastad skylt av Naturvårdsverkets typ. Man gör en prydlig utskrift av texten, gärna i stor stil och i A4-format och låter sedan laminera den med *armerad* plast. Skylten bör monteras med baksida och ram av trävirke och gärna placeras på en stolpe av ek.

- Plastskylt av svart material med graverad text i vitt. En sådan skylt kan monteras på en skiva av plywood eller härdad masonit.

- Träskylt i ek, ask, bok, björk eller djupimpregnerad fur. Texten glödritas med specialpenna.

- Skylt av syrafast, rostfritt stål, 1,5 mm plåt i storlek 20 × 15 cm. Texten graveras och fylls med svart färg.

- Aluminiumskylt (lätt att stansa och hållbar mot väder och vind).

Texten bör innehålla uppgifter om torpets namn, tidsomfattning (om den är känd) samt namnet på den siste torparen och när han bebodde och brukade torpet. Längst ner anger man vem som satt upp skylten, till exempel socknens hembygdsförening, och gärna ett årtal. Det kan också vara lämpligt med något slags hänvisning till skriftlig dokumentation. (Om denna gjorts tillgänglig på internet kan man använda en så kallad QR-kod.) Här nedan ett exempel på hur en sådan text kan se ut:

Här låg torpet SJÖBO
1789 – 1927
Siste torparen, Sven August Karlsson,
bodde här 1912 – 1927
Kulltorps hembygdsförening, 2014 (nr 23)

Om det är fråga om ett soldattorp anges även rotens nummer och eventuellt kompani och regemente samt namnet på den siste soldat som brukade torpet. Lite mer komplicerat blir det förstås om ett ställe omväxlande varit torp och backstuga. I så fall får man naturligtvis överväga hur många uppgifter som får plats på skylten och låta sunt förnuft avgöra vad som bör tas med.

SKRIFTER UTGIVNA AV SVERIGES HEMBYGDSFÖRBUND (ny serie)

1. *Hus med historia* (2013)

2. Selander, Daniel och Susann Johannisson
   Levande kulturarv: Berättandets pedagogik på hembygdsgården (2013)

3. *Kolla våra hembygdsgårdar: En handbok om underhåll av hembygdsgårdar* (2013)

4. Bergdahl, Eva
   Att känna sitt hemma: Ung hembygdsambasadör – ett ungdomsprojekt inom Sveriges Hembygdsförbund (2014)

5. Bengtsson, Josefine
   Husen berättar om människor där och då (2014)

En liten bok om torp, torpare och torpinventeringar

SVERIGES HEMBYGDSFÖRBUND